

ДОДАТКИ

ІЗ ЗАКОНІВ ХАММУРАПІ, ЦАРЯ ВАВИЛОНА

Закони (законник) Хаммурапі, який правив Вавилоном і з'єднаною Месопотамією (Вавилонією) у 1792-1750 рр. до н.е., збереглися майже повністю (окрім 35 статей). Їх джерелами стали царські “укази про відновлення справедливості”, судебники попередніх царств і окремих міст Месопотамії, судова практика.

Закони Хаммурапі – одна з видатних пам'яток історії права.

1. Якщо людина стане викривати під клятвою людину, кинувши на нього звинувачення у вбивстві, і не доведе цього, то викриваючого треба вбити.
2. Якщо людина кине на людину звинувачення в чародійництві і не доведе цього, то той, на якого кинута звинувачення в чародійництві, повинен піти до Річки і кинутися в неї¹. Якщо Річка оволодіє ним, то викриваючий його може забрати його будинок; а якщо Річка цю людину очистить і він залишиться неушкоджений, то того, хто кинув на нього звинувачення в чародійництві, треба вбити; той, хто кидався в Річку одержує будинок викриваючого його.
3. Якщо людина виступить в судовій справі для свідчення про злочин і не доведе сказаних їм слів, то, якщо ця судова справа про життя, цю людину слід вбити.
4. Якщо ж він виступив для свідчення в судовій справі про хліб або срібло, то він повинен понести покарання, що накладається в такій судовій справі.
5. Якщо суддя судитиме судову справу, ухвалить рішення, виготовить документ з друком, а потім своє рішення змінить, то цього суддю слід викрити в зміні рішення, і він повинен сплатити суму позову,

пред'явленого в цій судовій справі, в 12-кратному розмірі, а також повинен бути на зборі піднятий зі свого суддівського крісла і не повинен повертатися і засідати з суддями на суді.

6. Якщо людина вкраде надбання Бога або палацу, то цю людину слід вбити; а також того, хто прийме з його рук вкрадене, слід вбити.
7. Якщо людина купить з руки сина людини або з руки раба людини без свідків і договору або візьме на зберігання або срібло, або золото, або раба, або рабиню, або вола, або вівцю, або осла, або що б то не було, то ця людина – злодій, його слід вбити.
8. Якщо людина вкраде або вола, або вівцю, або осла, або свиню, або туру, то, якщо це боже або якщо це палацове, він може віддати це в 30-кратному розмірі, а якщо це належить мушкенуму – він може відшкодувати в 10-кратному розмірі; якщо ж злодію нічим віддати, то його слід вбити.
9. Якщо людина, у якої зникло що-небудь, схопить зниклу річ в руках іншої людини, і той, в чийх руках буде схоплена зникла річ, скаже: “Мені, мовляв, продав продавець, я купив, мовляв, при свідках”, а господар зниклої речі скаже: “Я, мовляв, представлю свідків, що знають мою зниклу річ”, то покупець повинен привести продавця, що продав йому річ, і свідків, при кому він купив; також і господар зниклої речі повинен привести свідків, що знають його зниклу річ. Судді повинні розглянути їх справу, а свідки, при яких була проведена покупка, і свідки, що знають зниклу річ, повинні розказати перед Богом те, що вони знають, і тоді продавець – злодій, його слід вбити; господар зниклої речі повинен отримати свою зниклу річ назад; покупець повинен узяти відважене їм срібло з будинку продавця.
10. Якщо покупець не приведе продавця, що продав йому, і свідків, при яких він купив, а тільки господар зниклої речі приведе свідків, що знають його зниклу річ, то покупець – злодій, його слід вбити; господар зниклої речі повинен отримати свою зниклу річ.
11. Якщо господар зниклої речі не приведе свідків, що знають його зниклу річ, то він брехун, зводить наклеп; його слід вбити.
12. Якщо продавець чужої речі пішов до долі¹, то покупець одержує в 5-кратному розмірі позов, пред'явлений в цій судовій справі, з будинку продавця.
13. Якщо свідків цієї людини немає поблизу, то судді призначають йому термін до закінчення 6-го місяця. Якщо на 6-й місяць своїх свідків він

---

¹ Піти до долі – померти.

не приведе, то він брехун, повинен понести покарання, що накладається при такій судовій справі.

14. Якщо людина вкраде малолітнього сина людини, то його треба убити.
15. Якщо людина введе за міські ворота раба палацу, або рабиню палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, то його слід вбити.
16. Якщо людина укриє в своєму будинку збіглого раба і рабиню, що належать палацу або мушкенуму¹, і не введе їх на клич глашатая, то цього господаря будинку слід вбити.
17. Якщо людина піймає в степу збіглого раба або рабиню і доставить його пану його, то пан раба повинен дати йому 2 сикля² срібла.
18. Якщо цей раб не назве свого пана, то слід привести його до палацу, досліджувати його справу і повернути його пану його.
19. Якщо він утримає цього раба в своєму будинку, і потім раб буде схоплений в його руках, то цю людину слід вбити.
20. Якщо раб біжить з рук того, хто схопив його, то ця людина повинна присягнутися Богом пану раба і буде вільним від відповідальності.
21. Якщо людина зробить пролом у будинку, то перед цим проломом його слід вбити і зарити³.
22. Якщо людина скоїть грабіж і буде схоплена, то її слід вбити.
23. Якщо грабіжник не буде схоплений, то пограбована людина повинна клятвено показати перед Богом все зникле у неї, а община і рабіанум⁴, на землі і в межах яких скоєний грабіж, повинні відшкодувати їй те, що в неї пропало.
24. Якщо в будинку людини спалахне вогонь і людина, що прийшла гасити його, оберне свій погляд на пожитки господаря будинку і візьме собі що-небудь з пожитків господаря будинку, то цю людину слід кинути в цей вогонь.
25. Якщо редум або баірум, якому наказано виступити в царський похід, не піде або, найнявши найманця, пошле його в заміну себе, то цього редума або баірума слід вбити; найнятий їм може забрати його будинок.

---

¹ Мушкенум – неповноправна вільна людина.

² Сикль (1/60 міни) – одиниця ваги, дорівнює 8,4 р.

³ Хати у Вавілоні були, як правило, глиняними.

⁴ Рабіанум – староста общини.

⁵ Редум і баірум – воїни, що несли царську службу і що отримали за це ділянку землі та інше майно в користування.

26. Якщо редум або баірум⁵ буде відведений в полон, будучи на царській службі, а після нього його поле і сад буде віддано іншому і той нестиме його військову повинність, то якщо він повернеться і досягне свого поселення, слід повернути йому його поле і сад, і він буде сам нести свою повинність.
28. Якщо редум або баірум буде відведений в полон, будучи на царській службі, а його син може нести повинність, то слід віддати йому поле і сад, і він нестиме повинність свого батька.
29. Якщо редум або баірум через тягар своєї повинності кине своє поле, сад і будинок і буде відсутній і після нього інший візьме його поле, сад і будинок і нестиме його повинність протягом 3-х літ, то якщо він повернеться і зажадає своє поле, сад і будинок, не слід віддавати їх йому. Той, хто узяв їх і ніс його повинність, сам нестиме її.
30. Якщо ж він буде відсутній тільки один рік і повернеться, то слід віддати йому його поле, сад і будинок, і він сам нестиме свою повинність.
31. Якщо ж він буде відсутній тільки один рік і повернеться, то слід віддати йому його поле, сад і будинок, і він сам нестиме свою повинність.
34. Якщо декум або лубуттум¹ візьме пожитки редума, вчинить шкоду редуму, віддасть редума в наймання, зрадить редума на суді більш сильному або візьме собі подарунок, який дав редуму цар, то цього декума або лубуттума слід вбити.
35. Якщо людина купить у редума крупну або дрібну худобу, яку дав редуму цар, то він втрачає своє сrebro².
36. Поле, сад і будинок редума, баірума або того, хто приносить прибуток³, не можуть бути віддані за срібло.
37. Якщо людина купить поле, сад або будинок редума, баірума або того, хто приносить прибуток, то його табличку⁴ слід розбити, а також він втрачає своє срібло. Поле, сад і будинок повертаються до їх господаря.
40. Надітум⁵, тамкар або зобов'язаний іншою повинністю можуть віддати своє поле, свій сад і свій будинок за срібло. Покупець

---

¹ Декум, лубуттум – командні посади в армії.

² Майно, отримане від царя за службу, не могло бути проданим.

³ Той, хто приносить прибуток, тобто несучий повинність.

⁴ Розбити глиняну табличку означало знищити документ, що скріплює операцію, і тим самим зробити її нікчемною.

⁵ Надітум – жриця.

- повинен нести повинність, пов'язану з полем, садом або будинком, які він купив.
42. Якщо людина орендує поле для обробки і не виростить на ньому хліба, то її слід викрити в тому, що вона не робила необхідної роботи в полі, і вона повинна віддати господарю поля хліб, як її сусіди.
  43. Якщо людина не обробить поля і кине його, то вона повинна віддати господарю поля хліб, як її сусіди, а поле, яке вона кинула, повинна зорати, поборонувати і повернути господарю поля.
  45. Якщо людина віддасть своє поле землеробу за орендну платню і отримає орендну платню за своє поле, а потім Адад¹ затопить поле або повінь понесе жнива, то збиток падає тільки на землероба.
  46. Якщо вона не отримає орендної платні або віддасть поле ізполу або з третьої частки, то хліб на полі землероб і господар поля повинен ділити по обумовленому співвідношенню частин.
  48. Якщо людина має на собі процентний борг, а Адад затопить його поле, або повінь понесе жнива, або унаслідок засухи в полі не виростуть хліби, то вона може цього року хліб своєму кредитору не повертати і знищити свій документ; також і відсотки за цей рік вона може не віддавати.
  50. Якщо вона віддасть в погашення боргу вже оброблене (хлібне) поле або оброблене кунжутне поле, то що знаходиться на полі, хліб або кунжут, повинен узяти тільки господар поля і повинен повернути тамкару срібло і відсотки на нього.
  51. Якщо у нього немає срібла, щоб повернути борг, то він може віддати тамкару хліб або кунжут в ціну срібла, а також відсотки на нього, які він узяв у тамкара, згідно з царськими встановленнями².
  52. Якщо землероб не виростить на полі хліба або кунжуту, то це не повинно змінити його договору.
  53. Якщо людина полінується укріпити дамбу свого поля і унаслідок того, що дамба не була укріплена нею, в її плоті не відбудеться прорив, а водою буде затоплена оброблена земля общини, то людина, в дамбі якої відбувся прорив, повинна відшкодувати хліб, який вона погубила.
  54. Якщо вона не може відшкодувати хліб, то слід віддати їй і її рухоме майно за срібло, і це срібло повинні розділити між собою люди обробленої землі общини, хліб яких понесла вода.

---

¹ Адад – бог грому, блискавки, дощу.

² Царський тариф – 20% річних для грошової позики (срібло) і 33 1/3% для хлібного займу.

60. Якщо людина дасть садоводу поле для насадження саду, а садовод насадить сад і роститиме сад протягом 4-х літ, то на п'ятий рік господар саду і садовод ділять між собою порівну; господар саду повинен вибрати і узяти свою частку першим.
78. (Якщо...) що живе в будинку людина віддасть господарю (будинку) повністю (його) річну найману платню, (але) господар будинку накаже жильцеві вийти до закінчення (його) терміну, то господар будинку, через те, що він примусив мешканця (вийти) зі свого будинку до закінчення (його) терміну, (втрачає) срібло, яке дав йому мешканець.
89. Якщо тамкар віддасть (хліб) або срібло у борг під відсотки, то на 1 курру (він може узяти 100 ка¹ зерна як відсоток) – якщо він віддав у борг під відсотки срібло, то на 1 сикль срібло він може узяти 1/6 сикля і 6 ше² як відсоток.
99. Якщо людина дасть людині срібло в порядку товариства, то прибуток або збиток, який буде, вони повинні перед Богами розділити порівну.
102. Якщо тамкар позичить шамаллума³ сріблом безпроцентно, а той потерпить збиток там, куди відправиться, то він повинен повернути тамкару основну суму.
103. Якщо на шляху ворог відніме у нього все, що він віз, то шамаллум повинен присягнути Богом і бути вільним від відповідальності.
106. Якщо шамаллум візьме у тамкара срібло і відімкнеться перед своїм тамкаром, то цей тамкар повинен викрити шамаллума перед Богом і свідками в отриманні срібла і шамаллум повинен віддати тамкару срібло, яке він узяв, в потрібному розмірі.
107. Якщо тамкар доручить що-небудь шамаллуму і шамаллум поверне своєму тамкару все, що дав йому тамкар, а тамкар відімкнеться перед ним в отриманні чого-небудь, що дав йому шамаллум, то цей шамаллум повинен викрити тамкара перед Богом і свідками, і тамкар, за те, що він відмикався перед шамаллумом, повинен віддати шамаллуму все отримане їм в шестикратному розмірі.
109. Якщо в будинку корчемниці змовляються злочинці і вона не схопить цих злочинців і не приведе до палацу, то цю корчемницю слід вбити.

---

¹ Ка – міра місткості, рівна 0,84 літра.

² Ше (шеум) – міра ваги, рівна 0,046 гр.

³ Шамаллум – дрібний торговець або торговий агент.

⁴ Ентум – жриця.

110. Якщо надитум або ентум⁴, що не живе в обителі, відкриє корчму або увійде до корчми для пиття сікери (вина), то цю вільну жінку слід спалити.
113. Якщо людина має за людиною борг хлібом або сріблом і без відома господаря хліба візьме хліб з житниці або з току, то цю людину слід викрити в узятті їм хліба з житниці або з току без відома господаря хліба, і він повинен повернути весь узятий їм хліб, а також втрачає все, дане їм у борг.
114. Якщо людина не має за людиною боргу хлібом або сріблом, а триматиме його заручника, то за кожного заручника він зобов'язаний відважити 1/3 міни срібла.
115. Якщо людина має за людиною борг хлібом або сріблом і триматиме його заручника, а заручник помре в будинку, узяв в заставу по своїй долі, то це не підстава для претензії.
116. Якщо заручник помре в будинку взявши в заставу від побоїв або поганого обігу, то господар заручника повинен викрити свого тамкара; якщо узятий в заставу – син людини, то слід вбити його сина, якщо – раб людини, він повинен відважити 1/3 міни срібла, а також втрачає все, дане їм у борг.
117. Якщо людина має на собі борг і віддасть за срібло або дасть в боргову кабалу свою дружину, свого сина або свою дочку, то вони повинні служити в будинку їх покупця або кредитора 3 роки; на четвертий рік слід відпустити їх на свободу.
119. Якщо людина має на собі борг і віддасть за срібло свою рабіню, що народила йому дітей, то господар рабині може відважити срібло, яке відважив йому тамкар, і викупити свою рабіню.
120. Якщо людина зсипле свій хліб на зберігання в будинку людини і в хлібній коморі виникне недостача, або господар хати, відкривши житницю, візьме хліб або абсолютно відімкнеться, що хліб зсипаний в його будинку, то господар хліба повинен клятвено вказати перед Богом свій хліб, і господар будинку повинен віддати господарю хліба узятий їм хліб удвічі.
122. Якщо людина віддає людині на зберігання срібло, золото або що б то не було, то він повинен пред'явити свідкам все, скільки він віддає, укласти договір і може віддавати на зберігання.
124. Якщо людина віддасть людині на зберігання срібло, золото або що б то не було перед свідками, і той відімкнеться перед ним, то цю людину слід викрити і він повинен повернути все, від чого відмикався, удвічі.
126. Якщо людина, у якої ніщо не пропало, скаже: “У мене пропало щось” і зганьбить своїх сусідів, то його сусіди повинні клятвено

викрити його перед Богом в тому, що у нього ніщо не пропадало, і він повинен віддати своїм сусідам удвічі те, на що він претендував.

127. Якщо людина протягне палець¹ проти ентум або дружини людини і не доведе звинувачення, то цю людину слід поставити перед суддями, а також поголити йому виски².
128. Якщо людина візьме дружину і не укладе письмового договору, то ця жінка – не дружина.
129. Якщо дружина людини буде захоплена лежачою з іншим чоловіком, то слід їх зв'язати і кинути у воду. Якщо господар дружини збереже життя своїй дружині, то і цар збереже життя свого раба.
131. Якщо дружину людини зганьбить під клятвою її чоловік, а лежачою з іншим чоловіком вона не була захоплена, то вона повинна вимовити клятву перед Богом і може повернутися в свій будинок.
132. Якщо проти дружини людини буде протягнутий палець через іншого чоловіка, а лежачою з іншим чоловіком вона не була захоплена, то для свого чоловіка вона повинна кинутися в Річку.
134. Якщо людина буде відведена в полон і в її будинку немає засобів для прожитку, то його дружина може увійти до будинку іншого; ця жінка не винна.
135. Якщо людина буде відведена в полон і в її будинку немає засобів для прожитку, і тому його дружина увійде до будинку іншого і народить дітей, а потім її чоловік повернеться і досягне своєї общини, то ця жінка повинна повернутися до свого першого чоловіка; діти слідує за їх батьками.
138. Якщо людина покидає свою першу дружину, що не народила йому дітей, то він повинен віддати їй срібло в сумі її викупу, а також заповнити їй придане, принесене нею з будинку її батька, і може покинути її.
141. Якщо дружина людини, яка живе в будинку людини, взамірється піти і стане поступати марнотратно, стане розоряти свій будинок, ганьбити свого чоловіка, то її слід викрити, і якщо її чоловік вирішить покинути її – він може покинути її; він може в її шлях не давати їй ніякої розлучної платні. Якщо її чоловік вирішить не покидати її, то чоловік її може узяти заміж іншу жінку, а та жінка повинна жити в будинку свого чоловіка, як рабиня.

---

¹ Тобто звинуватити у поганій поведінці.

² Тобто виголоти знак рабства.

142. Якщо дружина зненавидить свого чоловіка і скаже йому: “Не торкайся мене”, то слід досліджувати її справу серед її сусідів. Якщо вона цнотлива і безвадна, а її чоловік ходить з будинку і дуже ганьбить її, то ця жінка не винна; вона може узяти своє придане і піти в будинок свого батька.
143. Якщо вона не цнотлива і ходить з будинку, розоряє свій будинок, ганьбить свого чоловіка, то цю жінку слід кинути у воду.
144. Якщо людина візьме заміж безплідну жінку, ця безплідна жінка дасть своєму чоловіку рабиню і створить таким чином дітей, а ця людина намірється узяти собі наложницю, то того не слід дозволяти цій людині, він не може узяти наложницю.
145. Якщо людина візьме заміж безплідну жінку, вона не дасть йому мати дітей, і він намірється узяти собі наложницю, то ця людина може узяти собі наложницю і ввести її в свій будинок; ця наложниця не повинна дорівнювати з безплідною дружиною.
146. Якщо людина візьме заміж безплідну жінку, вона дасть своєму чоловіку рабиню, і та народить дітей, а потім ця рабиня стане рівняти себе зі своєю госпожею, то оскільки вона народила дітей, її пані не може віддати її за срібло, вона може накласти на неї знак рабства і зарахувати до решти рабинь.
150. Якщо людина подарує своїй дружині поле, сад, будинок або рухоме майно і видасть їй документ з друком, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого по суду, мати може віддати те, що буде після неї, своєму синові, якого любить; брату вона не повинна віддавати.
153. Якщо дружина людини дасть вбити свого чоловіка через іншого чоловіка, то цю жінку слід посадити на кол.
159. Якщо людина, яка принесла шлюбний дар в будинок свого тестя, віддала викуп, оберне свій погляд на іншу жінку і скаже своєму тестю: “Я не візьму твоєї дочки”, то батько дівчини може забрати все, що було принесене йому.
160. Якщо людина принесе в будинок тестя шлюбний дар і віддасть викуп, а потім батько дівчини скаже: “Я не віддам тобі моєї дочки”, то він повинен повернути удвічі все, що було принесене йому.
162. Якщо людина візьме собі дружину, вона народить йому дітей, а потім ця жінка піде до долі, то її батько не може пред’являти претензії через її придане; її придане належить тільки її дітям.
163. Якщо людина візьме собі дружину і вона не дасть йому мати дітей, а потім ця жінка піде до долі, то якщо його тесть поверне йому викуп, який ця людина принесла в будинок свого тестя, її

чоловік не може пред'являти претензії через придане цієї жінки – її придане належить тільки будинку її батька.

165. Якщо людина подарує своєму спадкоємцю, приємному в його очах, поле, сад або будинок і напише йому документ з друком, то після того, як батько піде до долі, коли брати стануть ділитися, він повинен узяти подарунок, даний йому батьком, і, понад те, вони повинні розділити між собою надбання батьківського будинку порівну.
166. Якщо людина візьме дружин для синів, яких він має, а для свого меншого сина не візьме дружини, то після того, як батько піде до долі, коли брати стануть ділитися за придбання батьківського будинку, вони повинні встановити меншому брату, що не узяв ще дружини, окрім його частки, срібло на шлюбний викуп і дати йому узяти дружину.
167. Якщо людина візьме собі дружину і вона народить йому дітей, а потім ця жінка піде до долі і після смерті її він візьме собі іншу жінку і вона також народить дітей, то потім, коли батько піде до долі, діти не повинні ділитися по матерях; вони повинні узяти придане своїх матерів і розділити надбання батьківського будинку порівну.
168. Якщо людина намірється вигнати свого сина і скаже суддям: “Я вижену мого сина”, то судді повинні досліджувати його справу, і якщо син не вчинив тяжкого гріху, достатнього для позбавлення його спадку, то батько не може позбавити його спадку.
169. Якщо він вчинив по відношенню до батька тяжкий гріх, достатній для позбавлення його спадку, вони повинні на перше пробачити його; якщо ж він вчинив тяжкий гріх вдруге, то батько може позбавити свого сина спадку.
170. Якщо людині його дружина народить дітей і його рабня також народить йому дітей і батько при своєму житті скаже дітям, яких народила йому рабня: “Мої діти”, зарахує їх до дітей дружини, то після того, як батько піде до долі, діти дружини і діти рабині повинні ділити між собою надбання батьківського будинку порівну; спадкоємець, син дружини, при розділі повинен вибрати і узяти свою частину першим.
171. А якщо батько при своєму житті не скаже дітям, яких народила йому рабня: “Мої діти”, то після того, як батько піде до долі, діти рабині не можуть ділити з дітьми дружини надбання батьківського будинку. Рабня і її діти повинні бути відпущені на свободу, діти дружини не можуть пред'являти до

дітей рабині претензії про обіг в рабство. Дружина отримає своє придане і частку вдови, яку їй дав і відписав їй за допомогою документа її чоловік, і житиме в житлі свого чоловіка і користуватиметься всім цим, поки жива, але не може віддавати за срібло; що залишиться після неї, належить тільки її дітям.

175. Якщо або раб палацу, або раб мушкенума візьме заміж дочку людини і вона народить дітей, то пан раба не може пред'являти претензії до дітей дочки людини про обіг їх в рабство.
176. А якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку людини і вона, коли він брав її заміж, увійшла до будинку раба палацу або раба мушкенума з приданим зі свого батьківського будинку, і згодом після того, як вони поселяться разом, створять будинок і придбають рухоме майно, згодом або раб палацу, або раб мушкенума піде до долі, то дочка людини повинна отримати своє придане, а все, що чоловік її і вона сама придбали з тих пір, як поселилися разом, слід розділити на дві частини, і половину повинен отримати пан раба, половину повинна отримати дочка людини для своїх дітей.
177. Якщо у дочки людини не було приданого, то все, що чоловік її і вона сама придбали з тих пір, як поселилися разом, повинне розділити на дві частини, і половину повинен отримати пан раба, половину повинна отримати дочка людини для своїх дітей.
178. Якщо жриці ентум, надітум або зікрум¹, якій її батько дав придане і написав документ, він не запише в написаному для неї документі, що вона може віддати те, що залишиться після неї, куди схоче, не надасть їй вільного розпорядження, то після того, як батько піде до долі, її брати одержують її поле і сад і повинні давати їй, згідно з розміром її частки видачу хлібом, маслом і шерстю і цим задовольняти її... Вона може користуватися полем, садом і всім, що дав їй її батько, поки жива; віддавати їх за срібло і сплачувати ними іншому вона не може; її спадкова частка належить тільки її братам.
179. Якщо жриці ентум, надітум або зікрум, якій її батько дав придане і написав документ з друком, він запише в написаному для неї документі, що вона може віддати те, що залишиться після неї, куди схоче, надасть їй вільне розпорядження, то після того, як батько піде до долі, вона може віддати, що залишиться після неї, куди схоче; її брати не можуть нічого вимагати з неї по суду.

---

¹ Зікрум – жриця, що займалася священною проституцією, доходи від якої йшли храму.

185. Якщо людина всиновить малолітнього, що знаходився в зневазі, і виростить його, то цей вихованець не може зажадатися назад по суду.
188. Якщо який-небудь ремісник візьме малолітнього у вихованці і навчить його своєму ремеслу, то він не може зажадатися назад по суду.
189. Якщо він не навчить його своєму ремеслу, то цей вихованець може повернутися в будинок свого батька.
190. Якщо людина виростить малолітнього, якого він усиновив, але не зарахує його до своїх дітей, то цей вихованець може повернутися в будинок свого батька.
192. Якщо приймальний син євнуха або приймальний син зікрум скаже своєму батькові, що виростив його, або матері, що виростила його: “Ти не мій батько” або “Ти не моя мати”, то йому слід відрізати язик.
195. Якщо син вдарить свого батька, то йому слід відрізати пальці.
196. Якщо людина пошкодить око кого-небудь з людей, то слід пошкодити її око.
197. Якщо вона зламає кістку людини, то слід зламати її кістку. Якщо вона пошкодить око мушкенума або зламає кістку мушкенума, то вона повинна відважити 1 міну срібла.
198. Якщо вона пошкодить око раба людини або зламає кістку раба людини, то вона повинна відважити половину його купувальної ціни.
200. Якщо людина виб’є зуб людини, рівної собі, то слід вибити її зуб.
201. Якщо вона виб’є зуб у мушкенума, то вона повинна відважити 1/3 міни срібла.
202. Якщо людина ударить по щоці більшого по положенню, ніж вона сама, то слід при зборах вдарити її 60 разів батою з волової шкіри.
203. Якщо хто-небудь з людей ударить по щоці кого-небудь з людей, хто подібний йому, то вона повинна відважити 1 міну срібла.
204. Якщо мушкенум ударить по щоці мушкенума, то він повинен відважити 10 сиклей срібла.
205. Якщо раб людини ударить по щоці кого-небудь з людей, то слід відрізати йому вухо.
206. Якщо людина ударить людину в бійці і нанесе їй поранення, то ця людина повинна присягнутися: “Я ударив його не навмисно”, а також сплатити лікаря.
207. Якщо той помре від її побоїв, то вона повинна присягнутися, і якщо потерпілий – хто-небудь з людей, вона повинна відважити

- 1/2 міни срібла.
208. Якщо потерпілий – хто-небудь з мушкенумов, то вона повинна відважити 1/3 міни срібла.
209. Якщо людина ударить дочку людини і заподіє викидня її плоду, то вона повинна сплатити за її плід 10 сиклей срібла.
210. Якщо ця жінка помре, то слід убити її дочку.
211. Якщо вона заподіє побоями дочки мушкенума викидня її плоду, то вона повинна відважити 5 сиклей срібла.
212. Якщо ця жінка помре, то вона повинна відважити 1/2 міни срібла.
213. Якщо вона ударить рабиню людини і заподіє викидня її плоду, то вона повинна відважити 2 сикля срібла.
214. Якщо ця рабиня помре, то вона повинна відважити 1/3 міни срібла.
215. Якщо лікар зробить людині важкий надріз бронзовим ножем і вилікує цю людину або зніме більмо людини бронзовим ножем і вилікує око людини, то він повинен отримати 10 сиклей срібла.
216. Якщо хворий – хто-небудь з мушкенумов, то він повинен отримати 5 сиклей срібла.
217. Якщо хворий – раб людини, то пан раба повинен віддати лікарю 2 сикля срібла.
218. Якщо лікар зробить людині важкий надріз бронзовим ножем і заподіє смерть цій людині або зніме більмо людини бронзовим ножем і пошкодить око людини, то йому слід відрізати пальці.
219. Якщо лікар зробить важкий надріз бронзовим ножем рабу мушкенума і заподіє йому смерть, то він повинен відшкодувати раба за раба.
220. Якщо він зніме бронзовим ножем його більмо і пошкодить його око, то він повинен відважити сріблом половину його купувальної ціни.
221. Якщо лікар зростить зламану кістку людині або вилікує хворобливу пухлину, то хворий повинен віддати лікарю 5 сиклей срібла.
222. Якщо хворий хто-небудь з мушкенумов, то він повинен віддати 3 сикля срібла.
223. Якщо хворий – раб людини, то пан раба повинен віддати лікарю 2 сикля срібла.
226. Якщо цирульник без відома пана раба збриє рабський знак не свого раба, то цьому цирульнику слід відрізати пальці.

---

¹ Сар – міра площі, рівна 35 м².

227. Якщо людина обдурить цирульника і той збриє рабський знак не свого раба, то цю людину слід убити і зарити в його воротах; цирульник повинен присягнутися: “Я збрив ненавмисно”, і бути вільним від відповідальності.
228. Якщо будівельник побудує людині будинок і завершить йому його, то той повинен дати йому в подарунок 2 сикля срібла за кожний сар¹ площі будинку.
229. Якщо будівельник побудує людині будинок і зробить свою роботу німічно, так що побудований їм будинок вкачається і спричинить смерть господарю будинку, то цього будівельника слід вбити.
230. Якщо він заподіє смерть сину господаря будинку, то слід вбити сина цього будівельника.
231. Якщо він заподіє смерть рабу господаря будинку, то він повинен віддати господарю будинку раба за раба.
232. Якщо він погубить надбання, то він повинен відшкодувати все, що він погубив; за те, що побудував будинок німічно, так що він вкачався, повинен відбудувати будинок, що вкачався, за власний рахунок.
235. Якщо корабельник спорудить людині судно і зробить свою роботу ненадійно, так що судно в тому ж році стане текти або отримає інший недолік, то корабельник повинен зламати це судно, зробити міцне за власний рахунок і віддати міцне судно господарю судна.
237. Якщо людина найме корабельника і судно, навантажить його хлібом, шерстю, рослинним маслом, фініками або яким би то ні було вантажем, а цей корабельник буде недбалий і потопить судно або погубить те, що знаходиться на ньому, то корабельник повинен відшкодувати судно, яке він потопив, і все, що він погубив в ньому.
244. Якщо людина найме бика або осла і його уб'є в степу лев, то збиток лягає тільки на його господаря.
245. Якщо людина найме бика і заподіє йому смерть недбалістю або побоями, то він повинен господарю бика відшкодувати бика за бика.
246. Якщо людина найме бика і зламає йому ногу і розітне йому жилу на потилиці, то він повинен господарю бика відшкодувати бика за бика.
249. Якщо людина найме бика і його уразить Бог, так що він ляже, то людина, яка найняла бика, повинна вимовити клятву перед Богом і бути вільною від відповідальності.
250. Якщо бик, йдучи по вулиці, заколе людину і заподіє їй смерть, то

це не підстава для претензії.

251. Якщо бик людини битливий і сусіди заявлять їй, що він битливий, а та не притупить йому рогів і не спутає свого бика і цей бик заколе сина людини і заподіє йому смерть, то вона повинна віддати 1/2 міни срібла.
252. Якщо загиблий – раб людини, то вона повинна віддати 1/3 міни срібла.
253. Якщо людина найме людину для служби на своєму полі, доручить їй плуг, ввірить їй худобу і договором зобов'яже її обробляти поле і якщо ця людина вкраде насіння або корм, і це буде схоплено в її руках, то слід відрізувати їй пальці.
255. Якщо вона віддасть худобу людини в наймання або вкраде насіння і, таким чином, не виростить хліба на полі, то цю людину слід викрити, і вона повинна відміряти під час жнив по 60 курру хліба за 1 бур.
256. Якщо вона не в змозі сплатити те, за що вона відповідальна, то слід розірвати її на цьому полі за допомогою худоби.
257. Якщо людина найме землероба, то вона повинна давати йому 8 курру хліба на 1 рік.
258. Якщо людина найме погонича биків, то вона повинна давати йому 6 курру хліба на 1 рік.
259. Якщо людина вкраде зрошувальне знаряддя з оброблюваної землі общини, то вона повинна віддати господарю зрошувального знаряддя 5 сиклей срібла.
265. Якщо пастух, якому дані для пасіння крупна або дрібна худоба, буде нечесний, змінить клеймо або віддасть худобу за срібло, то його слід викрити, і він повинен відшкодувати його господарю в 10-кратному розмірі, що вкрав, крупною або дрібною худобою.
266. Якщо в загороді відбудеться дотик Бога¹ або лев уб'є тварину, то пастух повинен перед Богом очистити себе², а господар загороди повинен пробачити йому відмінок в загороді.
273. Якщо людина найме найманця, то вона повинна давати йому від початку року до п'ятого місяця 6 ше срібла в день. З шостого місяця до кінця року вона повинна давати 5 ше срібла в день.
274. Якщо людина наймає якого-небудь ремісника, то...
платню землекопа 5 ше срібла,
платню кравця ...ше срібла,
платню каменеріза ...ше срібла,

¹ Дотик Бога – епідемія.

² Принести присягу.

³ Перед нами один з перших в історії прикладів законодавчого регулювання заробітної платні.

З КНИГИ ЗАКОНІВ МАНУ (МАНАВА ДХАРМАШАСТРА)

Одна з найдавніших пам'яток юридичної літератури. Складена в Стародавній Індії однією з брахманських (жрецьких) шкіл між II століттям до н.е. і II століттям н.е. (точний час дотепер не встановлений). Написана на класичному санскриті ритмічною прозою (шлоками). Джерелом “Законів Ману” стали більш ранні “керівництво до Закону” (дхармасутра).

“Книга законів Ману” є однією з самих шанованих в індуїзмі дхармашастр (правових кодифікувань). В розумінні індійців, це не просто правовий кодекс, а Книга Закону – керівництво до релігійного і цивільного побуту людини. Окрім правових норм, зосереджених головним чином в VIII і IX розділах, в ній багато релігійних і етичних розпоряджень, що відобразили світобачення стародавніх індійців. Переказ приписує Законам Ману божественне походження, відносячи їх до часу міфічного Ману – родоначальника арійців.

В європейській літературі “Книга законів Ману” стала відома з кінця XVIII століття, з початку англійського володарювання в Індії.

ГЛАВА I

1. Великі мудреці, приступивши до Ману, який сидів, заглибившись в себе, і пошанувавши його належним чином, звернулися до нього з наступною мовою:
2. “Благоволі, Божественний, оголосити нам точно і в належному

- порядку священні закони кожної з... варн.
3. Бо ти, владика, один досягаш ество... в цьому всезагальному статуті Самосушого, незбагненному і невимірному”.
  4. Той, влада якого нескінченна, будучи так запитаний тими великодушними мудрецами, належним чином пошанував їх і відповів, кажучи: “Слухайте!”
  5. Цей (світ) був тьма, невидимий, невизначний, неприступний для розуму, непізнаваний, як би абсолютно занурений в глибокий сон.
  6. Тоді божественний Самосуший... з’явився з непереборною (творчою) силою, розсіюючи тьму.
  7. Він, що досягається лише розумом, невловимий для відчуттів, невидимий, вічний, що містить в собі всі створені істоти, і незбагнений, засіяв по своїй власній волі.
  21. І спочатку він призначив всім (створеним істотам), згідно зі словами Веди¹, їх імена, рід діяльності і спосіб життя.
  26. Крім того, щоб розрізнати дії, він відділив гідність від беззаконня і підпорядкував творіння протилежним станам, як, наприклад, стражданню і насолоді.
  31. Для добробуту світів він створив зі своїх вуст, рук, стегон і ніг брахмана, кшатрія, вайш’я і шудру.
  32. Розділивши своє власне тіло, Всевишній став з половини чоловіком і з половини жінкою...
  87. А для збереження цього всесвіту Він, дуже світлий, призначив особливі (обов’язки) і заняття для тих, які походили з його вуст, рук, стегон і ніг.
  88. Брахманам він призначив навчання і вивчення (Веди), жертвопринесення для себе і для інших, роздачу і отримання милостині.
  89. Кшатрію він повелівав охороняти народ, роздавати милостиню, скоювати жертвопринесення, вивчати Веду і утримуватися від прихильності до мирських утіх.
  90. Вайш’ю – пасти худобу, роздавати милостиню, вивчати Веду, торгувати, позичати гроші і обробляти землю.
  91. Одне тільки заняття Владика наказав шудрі – беззаперечно служити цим трьом варнам.
  96. Між створеними істотами першими вважаються живі, між

---

¹ Веда – “Статут Самосушого”. Загальна назва священних книг стародавньої Індії, що включає три стародавні Веди (клунь, яджур і сама), до яких пізніше додана четверта (атхарва).

ГЛАВА II

1. Взнайте той священний закон, якому слідуєть люди, що вивчили Веду, і який відображений в серцях людей добродійних, завжди чужих до ненависті і пристрастей.
2. Діяти виключно через бажання нагород не похвально, але незалежності від такого бажання не можна знайти в цьому світі: на (цьому) бажанні засновано вивчення Веди і виконання дій, приписаних Ведою.
4. Тут (на землі) немає жодної справи, яку було вчинено людиною, вільною від бажання нагороди; все, що ні робить (людина), є слідство бажання нагороди.
12. Веду, священний переказ, звичаї людей добродійних і відчуття самозадоволення мудрі визнали за чотири очевидні джерела складання священного закону.
31. Перша половина імені брахмана (повинна позначати що-небудь) сприятливе, кшатрія – сполучене з могутністю, вайш'я – з багатством, ім'я ж шудри (повинне виражати що-небудь) презирливе.
32. Друга половина імені брахмана повинна бути словом, що виражає щастя, кшатрія – тим, що виражає захист, вайш'я – добрих днів і шудри – служіння.
155. Старшинство між брахманами визначається (священним) знанням, між кшатріями – доблестю, між вайш'ями – достатком в зерні (і іншому майні), між шудрами ж – тільки віком.

ГЛАВА III

12. Для першого шлюбу двічінародженим рекомендується (дружина) рівної варни; але для тих, хто вступає (в новий шлюб), понад усе схвалюються жінки, (вбрані) згідно (прямого) порядку (варн).
13. Для шудри наказала дружина шудрянки, для вайш'я – шудрянки і жінка своєї варни, кшатрій може узяти дружину з двох попередніх (варн) і з своєї варни, брахман – з трьох попередніх варн і з своєї варни.
15. Двічінароджені, які, за безумством, одружуються на шудрянках, скоро зводять свої сімейства і своїх дітей в стан шудр.
51. Ніякий благочестивий батько не повинен брати навіть самої незначної винагороди за свою дочку; бо людина, яка по жадності бере винагороду, є продавцем свого потомства.
54. Коли родичі не обертають (в свою користь) дару, це не складає продажу; (в цьому випадку) він є тільки знак пошани і люб'язності до дівчат.

ГЛАВА IV

2. Брахман повинен здобувати кошти для існування, не заподіюючи ніякого або заподіюючи принаймні невеликої шкоди іншим...
16. Він не повинен через бажання (насолоди) вдаватися до плотських задовольень і уникати надмірної прихильності до них, роздумуючи про їх Суєтність.
18. Він повинен поступати тут (на землі) так, щоб його плаття, мови і думки відповідали його віку, заняттю, майновому положенню, священному знанню і сімейству.
19. Він щодня повинен уважно вивчати ті науки, які сприяють розвитку розуму, повідомляють засоби збільшувати добробут, корисні (для іншої мирської мети), а також трактати, які пояснюють Веду.
20. Бо чим повніше людина вивчає науки, тим більше розуміє і тим яскравіше сяє його знання.
29. Кожний гість в його оселі повинен бути задоволений, в міру можливості, сидінням, їжею, ліжком, питтям...
35. З обстриженим волоссям, нігтями і бородою, приборкуючи свої пристрасті релігійними подвигами, носячи білий одяг і будучи чистим, він повинен займатися вивченням Веди і (такими справами, які) сприяють його благополуччю.
137. Він не повинен зневажати себе за колишні невдачі; до смерті він повинен прагнути на щастя і не зневірятися в його досягненні.
138. Він повинен говорити правду, повинен говорити приємне, він не повинен говорити неприємної правди і не повинен говорити приємної брехні; такий вічний закон.
139. Що добре, він повинен назвати добрим або сказати тільки “добре”; ні з ким він не повинен вступати в даремну ворожнечу або суперечку.
141. Він не повинен кривдити ні тих, у кого недолік в членах... ні позбавлених знання, ні немолодих, ні позбавлених краси або майна, ні людей низького походження.
159. Він повинен уникати всякої справи, (успіх) якої залежить від інших;

але він повинен ревно прийматися за те, (виконання) чого залежить від нього самого.

163. Він повинен уникати безбожника, хуління Веди, неповаги до Богів, ненависті, недоліку скромності, гордості, гніву і різкості.
164. Він не повинен унаслідок гніву піднімати палиці на іншу людину, ні бити (кого-небудь), окрім сина або учня; останніх двох він може бити з метою їх виправлення.
171. Він ніколи не повинен, хоча б страждаючи від своєї справедливості, направляти свого серця до несправедливості...
172. Беззаконня, учинене в цьому світі, не відразу приносить свої плоди.., але поступово збільшуючись, воно підрізає під корінь того, хто вчинив його.
173. Якщо не (падає) на самого (злочинця), то (падає) на його синів, якщо не на синів, то на його онуків; але досконале беззаконня ніколи не залишається без наслідків для того, хто вчинив його.
174. Беззаконням він якийсь час благоденствує, досягає різних благ, торжествує над своїми ворогами; але (врешті-решт) він гине зі всім (розгалуженням і) коренем.
175. Він повинен знаходити задоволення в істині, (в слухняності) священному закону, в поведінці, гідній арійців, і чистоті; він повинен наставляти своїх учнів згідно священного закону; він повинен приборкувати свою мову, свої руки і своє черево.
176. Він повинен уникати (придбання) багатства і (задоволення своїх) бажань, якщо вони не згодні зі священним законом, і навіть законної справи, що може заподіяти нещастя в майбутньому або шкідливого для людей.
238. Не заподіюючи страждання жодному творінню, він повинен поступово збільшувати духовну заслугу, ради (придбання) супутника для майбутнього світу, як мурашка (поступово споруджує свій) мурашник.
239. Бо в майбутньому світі ні батько, ні мати, ні дружина, ні сини, ні родичі не будуть його супутниками; одна духовна заслуга залишається (з ним).
240. Самотнім народжується кожне творіння, самотнім вмирає; одне користується (нагородою за свою) чесноту, одне (карається за свій) гріх.
242. Тому воно повинно поступово збільшувати свою духовну заслугу, щоб вона супроводила його (після смерті); бо у супроводі духовної заслуги воно може перейти тьму, що важко переходиться.
246. Настирний, покірливий, терплячий, той, що уникає людей жорстоких і той, що не заподіє образи (живим творінням),

ГЛАВА IV

2. Брахман повинен здобувати кошти для існування, не заподіюючи ніякого або заподіюючи принаймні невеликої шкоди іншим...
16. Він не повинен через бажання (насолоди) вдаватися до плотських задовольень і уникати надмірної прихильності до них, роздумуючи про їх Суєтність.
18. Він повинен поступати тут (на землі) так, щоб його плаття, мови і думки відповідали його віку, заняттю, майновому положенню, священному знанню і сімейству.
19. Він щодня повинен уважно вивчати ті науки, які сприяють розвитку розуму, повідомляють засоби збільшувати добробут, корисні (для іншої мирської мети), а також трактати, які пояснюють Веду.
20. Бо чим повніше людина вивчає науки, тим більше розуміє і тим яскравіше сяє його знання.
29. Кожний гість в його оселі повинен бути задоволений, в міру можливості, сидінням, їжею, ліжком, питтям...
35. З обстриженим волоссям, нігтями і бородою, приборкуючи свої пристрасті релігійними подвигами, носячи білий одяг і будучи чистим, він повинен займатися вивченням Веди і (такими справами, які) сприяють його благополуччю.
137. Він не повинен зневажати себе за колишні невдачі; до смерті він повинен прагнути на щастя і не зневірятися в його досягненні.
138. Він повинен говорити правду, повинен говорити приємне, він не повинен говорити неприємної правди і не повинен говорити приємної брехні; такий вічний закон.
139. Що добре, він повинен назвати добрим або сказати тільки “добре”; ні з ким він не повинен вступати в даремну ворожнечу або суперечку.
141. Він не повинен кривдити ні тих, у кого недолік в членах... ні позбавлених знання, ні немолодих, ні позбавлених краси або майна, ні людей низького походження.
159. Він повинен уникати всякої справи, (успіх) якої залежить від інших;

24. Всі варни зіпсувались би (від змішання), всі перешкоди звалилися б, і всі люди обурилися б один проти іншого через помилки в застосуванні покарання.
25. Але де покарання, чорного кольору і з червоними очима, сміливо виступає, знищуючи злочинців, там піддані не обурюються, якщо тільки правитель добре судить.
26. Мудрі вважають справедливим суддею царя правдивого, що поступає обачно, мудрого і знаючого (відносно значення) чесноти, задоволення і багатства.
27. Цар, який належним чином накладає (покарання), примножує (ці) три (роду щастя); але цар, зніжений, упереджений і лукавий, загине через (несправедливе) покарання.
28. Покарання – велика сила і важка для людей недосвідчених; воно губить царя, який ухиляється від свого боргу...
29. Воно може скрушити його фортеці, володіння, весь світ разом з рухомим і нерухомим (творінням), а також мудреців і богів, що мешкають на небі...
30. Покарання не може бути справедливо накладено тими, що не мають добрих радників, недоумкуватими, жадібними, недосвідченими і прив'язаними до плотських задовольень.
31. Чистим, вірним слову, що поступає за правилами (священного закону), що має добрих радників, і розумним покарання може бути накладено (справедливо).
35. Цар повинен бути захисником варн, які, згідно їх положенню, виконують різні обов'язки.
36. Що повинно бути зроблене ним і його слугами для захисту свого Народу, я поясню вам в належному порядку.
43. У тих, які знають три Веди, він повинен вивчати потрібне (священне знання), первинне мистецтво управління, Метафізику і пізнання (найвищої) Душі; у народу – (відомості), що відносяться до (різних) ремесел і професій.
44. Вдень і вночі він повинен старанно піклуватися про приборкання своїх пристрастей, бо (тільки) той, хто приборкав свої власні пристрасті, може тримати в покорі своїх підданих.
54. Він повинен призначати сім або вісім міністрів, предки яких були царськими слугами, освічених в науках, хоробрих, у досвідчених військовій справі, благородного походження і випробуваних.
56. Він повинен щодня обговорювати з ними звичайні справи...
57. (Спочатку) запитавши думки кожного (з міністрів) окремо, а (потім погляди) всіх разом, він повинен робити те, що

- (якнайбільше) вигідне для нього в його справах.
58. Але з найвидатнішим з них, вченим брахманом, цар повинен радитись про найважливіші справи... царського правління.
  59. ...Ухваливши разом з ним своє остаточне рішення, він повинен привести справу у виконання.
  60. Він повинен також призначати інших службовців, чесних, розумних, твердих, цілком здатних збирати гроші і цілком випробуваних.
  65. Військо ввіряється полководцю... казна і (управління) державою – царю, мир і його протилежність (війна) залежать від посла.
  88. Хоробрість в битві, захист народу, шанування брахманів – кращі засоби для царя досягти щастя.
  111. Той цар, який унаслідок затьмарення нерозсудливо гнобить своїх підданих, незабаром разом зі своїми родичами позбавиться царства і життя.
  115. Він повинен призначити сільського старосту для (кожного) селища, десяцького для десяти селищ, старосту для двадцяти, сотницького для ста і тисяцького для тисячі селищ.
  116. Сільський староста повинен повідомляти десяцькому про злочини, зроблені в його селищі, а десяцький – керівнику двадцятьма селищами.
  117. Керівник двадцятьма селищами повинен повідомляти про все цьому сотницькому, а сотницький повинен доводити до відома тисяцького.
  118. Ті (предмети), які поселяни зобов'язані доставляти царю, як, наприклад, їжа, напої, дрова, повинні бути зібрані сільським старостою.
  120. Справи цих (посадовців), що стосуються (їх) селищ і їх обов'язків, повинен розглядати особливий царський міністр, вірний і діяльний.
  121. І в кожному місті він повинен призначити головнокомандуючого всіма справами, у високому чині, грізного, (що нагадує) планету серед зірок.
  122. Ця (людина) завжди особисто повинна відвідувати всіх (урядовців); за допомогою своїх контролерів він повинен належним чином спостерігати за їх діями в їх округах.
  123. Бо царські слуги, що призначаються для захисту (народу), звичайно стають хитрунами, які намагаються заволодіти власністю інших; він повинен захищати підданих від таких (людей).
  124. Царь повинен конфіскувати все майно і засилати тих порочних

ГЛАВА VIII

1. Цар, бажаючи розглянути судові справи, повинен в належному вигляді зайти в суд, разом з брахманами і досвідченими радниками.
2. Там, сидячи або стоячи¹, піднявши праву руку, в скромному одязі і прикрасах, він повинен розглядати справи сторін позовників.
3. Щодня вирішуючи одне за іншим справи, перерахованих вісімнадцяти видів, на підставі місцевих звичаїв і ухвал священного закону.
4. З цих видів перший – несплата боргів; (потім слідує) 2) застава і заклад, 3) продаж чужого, 4) справи між членами компанії, 5) дарування.
5. 6) Несплата платні, 7) порушення договорів, 8) відміна купівлі і продажу, 9) суперечки між господарями (худоби) і слугами (пастухами).

¹ “Стоячи” – в особливо важливих випадках.

6. 10) Суперечки про межі, 11) образа дією, 12) наклеп, 13) крадіжка, 14) розбій і насильство, 15) перелюбство.
7. 16) Обов'язки чоловіка і дружини, 17) розділ спадку, 18) азартні ігри і биття об заставу; ось вісімнадцять мотивів судового розгляду в цьому світі.
9. Якщо цар не розбирає справ особисто, тоді він повинен призначити для їх розгляду вченого брахмана.
10. Останній повинен прийти у вищий суд у супроводі трьох помічників і розглянути всі справи, представлені царю...
13. Або не слідє приходити в суд, або треба говорити правду; людина, яка ніщо не говорить або бреше, скоює гріх.
14. Де закон гине від беззаконня, а істина – від неправди на очах суддів, там і вони гинуть.
15. Закон губить, коли його порушують; закон охороняє, коли його дотримуються; тому закон не можна порушувати, щоб порушений закон не покарав нас.
17. Єдиним другом, який супроводжує людей навіть посмертно, є правосуддя; бо все інше гине разом з тілом.
18. Четверть (вини) несправедливого (вироку) падає на винуватця (злочину), четверть – на (помилкового) свідка, четверть – на всіх суддів, четверть – на царя.
19. Але коли осуджений гідний засудження, цар не повинний, і судді вільні (від гріху); вина падає на того, хто зробив (злочин).
27. Цар повинен охороняти успадковану (і всяку іншу) власність малолітнього, поки він... не вийде з малолітства¹.
28. Така ж опіка повинна бути влаштована для жінок бездітних, що позбавилися сім'ї, для вдів, вірних чоловікам, і для хворих.
29. Справедливий цар повинен карати як злодіїв тих родичів, які привласнюють власність цих жінок при їх житті.
30. Цар повинен примусити берегти три роки майно, господар якого сховався; до закінчення трьох років – може отримати господар, після (цього терміну) – може забрати цар.
34. Майно, втрачене і потім знайдене, повинне залишатися на зберіганні (спеціальних) урядовців; тих, кого викриють в крадіжці цього майна, він повинен повеліти позбавити життя слоном.
35. Від тієї людини, яка правдиво скаже про знайдене майно: “Це належить мені”, цар може узяти одну шосту або одну дванадцяту частину.
39. Цар одержує половину старовинних кладів і металів, (знайдених)

---

¹ Малоліття закінчувалося на шістнадцятому році.

- в землі, унаслідок охорони (і) як володар землі.
40. Майно, викрадене злодіями, цар повинен повертати людям всіх варн; бо цар, що привласнює його собі, приймає на себе вину в крадіжці.
  41. (Цар), який знає священний закон, повинен ознайомитися із законами варн, областей, з правилами торгових суспільств і сімейств, і (таким чином) встановити відповідний закон для кожного.
  43. Ні цар, ні який-небудь його придворний не повинні самі порушувати тяжби і не повинні ніколи припиняти позову, пред'явленого іншим.
  44. Як мисливець, по слідах крові, (знаходить лігво пораненого звіра), так і цар, за допомогою слідства (на підставі даних), повинен розкрити, на якій стороні право.
  45. Керуючись правилами судочинства, він повинен звернути всю увагу на істину, на предмет (позову), на себе самого¹, на свідків, місце, час і обставини.
  47. Коли кредитор клопоче (перед царем) про повернення боргу від боржника, то він повинен примусити заплатити, після того, як кредитор представить доказ (щодо боргу).
  48. Якими засобами кредитор може отримати свій борг, тими засобами він повинен примушувати і примусити боржника сплатити йому.
  49. Етичним переконанням, судовим розглядом, хитрістю, примусом і, по-п'яте, насильними заходами кредитор може отримати позичену річ².
  50. Кредитор, що сам примусив боржника повернути його борг, не повинен бути засудженим царем за повернення своєї власності.
  52. У разі відмови боржника, викликаного в суд для сплати, позивач повинен вказати осіб, присутніх (під час позики), або представити інші докази.
  53. (Позивач), який указує на свідка, не присутнього при операції, який заперечує свої свідчення, або який не помічає суперечностей між першим і подальшими свідченнями;

---

¹ “Звернути увагу... на самого себе” – значить пам'ятати, що несправедливе рішення несумісне з “досягненням неба”.

² Під примусом боржника до сплати боргу розумілося, наприклад, постійне сидіння біля його дверей, або відбирання худоби, або заключення у в'язницю його дружини і дітей. Застосовуючи “насильницькі заходи”, кредитор міг схопити боржника, насильно привести в свій будинок і побоями примусити повернути борг.

54. Або який, давши свідчення, потім змінює (їх), або який, будучи запитаний про факти, вказані їм самим, не підтверджує їх;
55. Або який розмовляє з свідками в місці, не пристойному для таких розмов; або який відмовляється відповідати на питання, належним чином поставлене, або покидає (суд);
56. Або який, коли його примушують говорити, не відповідає, або не доводить того, на що він посилався, – не має успіху в своєму позові.
57. Також того, який говорить: “у мене є свідки” і, будучи запрошений привести їх, не робить цього, суддя повинен з цієї причини оголосити позбавленим права на позов.
61. Я детально висловлю, яких свідків кредитори повинні приводити в суд і яким чином вони повинні давати правдиве (свідчення).
62. Домогосподарі, які мають дітей, корінні жителі – кшатрії, вайш’ї і шудри, будучи викликані позивачем, мають право давати свідчення, а не всякий, окрім крайніх випадків.
64. Не повинні допускатися (в свідки) люди, що мають інтерес в тяжбі, нерозлучні друзі, компаньйони і вороги (сторін), люди, раніше викриті (у віроломстві), уражені (жорстокими) хворобами і зганьблені (важкими гріхами).
68. Жінки повинні показувати щодо жінок, щодо двічінароджених – такі ж двічінароджені, чесні шудри – щодо шудр, щодо низьконароджених – низьконароджені.
69. Але всякий, хто б він не був, очевидець (події, що трапилася) у внутрішніх спокоях (удома) або в лісі, або (злочину, що заподіює) втрату життя, може давати показання...
70. За відсутністю (належних свідків, свідчення) може бути дане (в таких випадках) жінкою, дитиною, учнем, родичем, рабом або найманим працівником.
71. Але суддя повинен враховувати свідчення дітей, старих і хворих, що можуть сказати неправду, ненадійних, рівно як і свідчення людей, що позбавилися розуму.
73. У разі розбіжності свідків цар повинен приймати (як вірне) свідчення більшості, при рівності в числі – (свідчення) тих, які відрізняються добрими якостями, при розбіжності між гідними – (свідчення) кращих з двічінароджених.
78. Що свідки показують абсолютно вільно, то повинне бути прийнятним до судочинства; але те, що показують інакше, непридатне для правосуддя.
79. До свідків, зібраних в суді, у присутності позивача і відповідача,

- суддя повинен звернутися з наступним вітанням:
80. “Що ви знаєте про те, що відбулося в цій справі між цими двома людьми на ваших очах, розкажіть все це по правді; бо ви – свідки в цій (справі)”.
  83. “Правдою очищається свідок, правдою збільшується його духовна заслуга; тому свідки зі всіх варн повинні показувати правду”.
  84. “Душа сама є свідок душі, і душа є притулок душі; не зневажайте своєї душі, вищого свідка людей”.
  85. Нечестиві говорять собі: “Ніхто не бачить нас”; але їх добре бачать Боги, а також їх совість.
  87. (Суддя)... у присутності (зображень) Богів і брахманів, обернувши особу до півночі або сходу, повинен просити двічі народжених (свідків) давати правдиві свідчення.
  88. Він повинен допитувати брахмана (починаючи із слів): “скажи”, кшатрія (починаючи з): “скажи правду”, вайш’я, (представляючи йому лжесвідчення таким же злочинним, як крадіжка худоби, зерна і золота, і шудру, (загрожуючи йому за лжесвідчення) покаранням...
  89. (Кажучи): “Які місця (муки) призначені вбивці брахмана, вбивці жінок і дітей, зраднику друга і невдячній людині, такі повинні бути твоєю (долею), якщо ти показуєш помилково”.
  90. (Нагорода) за всі духовні подвиги, які ти, добрий чоловік, зробив від народження, піде собакам, якщо в своєму свідченні ти відхилився від істини.
  109. Якщо дві (сторони) сперечаються про справи, які не можуть бути засвідчені очевидцями, і (суддя) не в змозі точно встановити правду, він може примусити відкрити її клятвою.
  113. (Суддя) повинен примусити брахмана присягатися своєю правдивістю, кшатрія – своїми колісницями і зброєю, вайш’я – коровами, зерном і золотом і шудру – всіма важкими злочинами.
  114. Або (суддя) може у важливих випадках примусити того, (кого він хоче випробувати), доторкнутися до вогню або зануритися у воду, або торкнутися до голів дружини і дітей по окремості.
  115. Той, кого полум’я не обпалює, кого вода не примушує (негайно) спливати, з ким не трапляється незабаром нещастя, повинен вважатися правдивим в клятві.
  117. Всякий раз, коли на суді дано помилкове свідчення, (суддя) повинен відмінити рішення...
  118. Свідчення, дане унаслідок жадності, неуважності, страху, дружби, пристрасті, гніву, нещастя і безпечності, вважається тим, що не має сили.

123. Справедливий цар повинен за лжесвідчення штрафувати і виганяти (людей) трьох низьких варн, брахмана ж тільки виганяти.
124. Ману, що походить від Самосуцого, назвав десять місць, на які можна накладати покарання (людям) трьох низьких варн; але брахман повинен віддалитися (з країни) неушкодженим.
125. (Вони суть наступні): органи дітородіння, черево, мова, дві руки і дві ноги, очі, ніс, два вуха, майно, а також (все) тіло.
126. (Цар), цілком упевнившись в мотиві, в часі і місці і розглянувши стан винного (здатність перенести покарання) і (природу) злочину, повинен накласти покарання на тих, які цього заслуговують.
128. Цар, що карає тих, які не заслуговують цього, і не караючий тих, які цього заслуговують, приймає на себе велике безчестя і по смерті йде в пекло.
129. Він повинен карати спочатку (простим) зауваженням, потім (строгим) доганою, по-третє, штрафом, потім тілесним покаранням.
140. Лихвар, (якщо у нього є застава), може умовитися, для збільшення свого капіталу, про відсоток, призначений Васишхтою¹, і брати вісімдесяту частину із ста в місяць.
142. Два, три, чотири і п'ять відсотків із ста в місяць, (але не більше), він може брати, відповідно порядку варн².
143. Але якщо застава приносить прибуток, (наприклад, земля або корови), він не повинен брати відсотків...
144. Застава, (що підлягає зберіганню), не повинна бути вживана довільно; (кредитор), що користується нею, повинен відмовитися від свого відсотка або, (якщо річ зіпсована від вживання), він повинен задовольнити власника, сплативши йому первинну вартість; в іншому випадку він скоює крадіжку застави.
146. Предмети, якими власник дозволяє користуватися по дружбі, наприклад корова, верблюд, верховий кінь..., ніколи не повинні бути втрачені для нього.
147. (Але загалом), коли власник дивиться, не кажучи ні слова, як інші користуються на його очах, протягом десяти років, якою-небудь, що належить йому, власністю, він не повинен вимагати назад (цієї власності).
148. Якщо (власник) – не ідіот, не малолітній, і якщо користування його майном відбувалося на його очах, це майно відчується

¹Васишхта – один з легендарних святих мудреців.

²Тобто з брахмана 2%, з кшатрія – 3% і т.д.

- від нього законом; володар може утримати цю власність.
163. Договір, укладений п'яним або божевільним, страждаючим (від хвороби), рабом, дитиною або глибоким старим, або неуповноваженим (обличчям), недійсний.
  164. Угода, укладена всупереч закону або встановленому звичаю, не має законної сили, хоча б вона обґрунтовувалася (доказами).
  165. Обманну заставу або продаж, обманний дар або ухвалення (його) і все, де відкриється обман, (суддя) повинен відмінити.
  167. Якщо навіть раб укладає договір для користі сімейства, то господар (удома), чи буде він жити в своїй країні або в чужій, не повинен відмовлятися від нього.
  168. Те, що отримано насильно, ніж володіють насильно, що написано з примусу і всі інші зроблені з примусу дії, Ману оголосив недійсними.
  177. Боржник зобов'язаний відпрацювати (борг) своєму кредитору навіть (особистою) працею, якщо він тієї ж самої або низької варни, але якщо (боржник) вищої варни, то він може сплатити борг поступово.
  195. Якщо що-небудь дано або отримано таємно, то повинно бути і повернено таємно; як дано, так (мабуть) повернено.
  199. Дарування або продаж, влаштований ким-небудь іншим, а не власником, повинні вважатися недійсними, згідно правила судочинства.
  200. Де користування очевидно, але право не убачається, там доказом (власності) повинно бути право, а не користування; так постановлено.
  201. Той, хто одержує річ на ринку, у присутності багатьох (свідків), той придбає цю річ на підставі ясного законного права.
  202. Якщо справжній продавець не може бути представлений, покупець буде виправданий публічним продажем і відпущений царем без покарання, але (колишній власник), чи який залишився без речі, повинен отримати її (назад від покупця).
  203. Не можна продавати товару, змішаного з іншим, (за чистий), ні товару поганой якості (замість доброго), ні товару, який менше (по вазі проти обумовленої), ні не є в наявності, ні прихованого.
  214. ...Тепер я висловлю (закон відносно) несплати платні.
  215. Наймит (слуга або працівник), який, не будучи хворим, відмовляється по нахабству від виконання обумовленої роботи, повинен бути оштрафований... і платня не повинна бути йому сплачена.
  216. Але (якщо він дійсно) хворий і по одужанні виконує (свою

- роботу), згідно первинній умові, він повинен отримати свою платню навіть (по закінченні) дуже довгого часу.
217. Але, чи буде він хворим або здоровим, якщо обумовлена робота не закінчена ним (або іншими), платня не повинна видаватися йому, навіть (якщо вона була) частково виконана.
218. Таким чином, закон щодо несплати винагороди повідомлений; тепер я висловлю закон, що відноситься до порушників договору.
219. Якщо людина... підтвердивши клятвою договір, порушує його унаслідок жадності, то (цар) повинен вигнати його зі своєї держави.
220. І ув'язнивши такого порушника договору, він повинен примусити його сплатити шість нишка, (кожну з) чотирьох суварн, і срібну шагаману¹.
221. Справедливий цар повинен цей закон... застосовувати до тих, які порушують договір.
222. Якщо хто-небудь в цьому світі, купивши або продавши будь-що, розкається в цьому, він може віддати або отримати цю річ протягом десяти днів.
223. Але після десяти днів він не може ні віддати, ні отримати...
229. Я висловлю, згідно з діючим законом, (правила, регулюючі) суперечки між господарями худоби і пастухами.
230. Вдень відповідальність за цілість (худоби лежить) на пастуху, вночі – на господарі, (якщо стадо) в його будинку; інакше (якщо стадо вдень і вночі доручено пастухові) повинен відповідати пастух.
235. Якщо кози або вівці оточені вовками і пастух не поспішає (до них на допомогу), він повинен відповідати за тварину, на яку вовк нападе і уб'є.
236. Але якщо вони, що охороняються належним чином, пасуться в лісі, і вовк, несподівано кинувшись, вбиває яку-небудь з них, то пастух, у такому разі, не несе відповідальності.
245. Якщо між двома селищами виникла суперечка про межу, цар в місяці дж'яйштха повинен визначити межі, коли межові знаки вельми виразно видні.
252. Цими знаками, давністю володіння і постійно поточними потоками води, цар повинен визначити межу (між землями) двох сторін, що сперечаються.
253. Якщо виник сумнів навіть при огляді знаків, рішення суперечки щодо меж повинно бути покладено на свідків.
254. Свідки (що дають свідчення) щодо меж, повинні бути допитані про прикордонні знаки у присутності великого числа поселян і також

---

¹Нішка, суварна, шагамана – “назви відомих кількостей міді, срібла і золота”.

- обох сторін, що сперечаються.
255. Як вони, будучи запитані, одногосно вирішать, саме так слід (письмово) скласти документ про межу разом з їх іменами.
258. За відсутністю свідків (з двох селищ, люди з) чотирьох сусідніх сіл, відомі своєю чесністю, повинні ухвалити (як свідки) рішення про межу у присутності царя.
263. Якщо сусіди дають помилкове свідчення, коли люди сперечаються через прикордонні знаки, кожний з них повинен бути присуджений царем до... штрафу.
266. ...Тепер оголошу (спосіб) рішення (справ) про наклеп.
267. Кшатрій, що обмовив брахмана, підлягає штрафу в сто (пан)¹, вайш'ї – у півтораста або двісті, шудра – тілесному покаранню.
268. Брахман, що обмовив кшатрія, повинен бути оштрафований п'ятдесятьма (панамі), вайш'я – двадцятьма п'ятьма, шудру – дванадцятьма.
269. За обмовлення людини однієї з ним Варни двічінароджений² (повинен бути оштрафований) також дванадцятьма (панамі); за слова, які не повинні бути вимовлені, штраф повинен бути подвоєний.
270. Однаждинароджений (шудра), що поносив жакливою лайкою двічінароджених, заслуговує відрізування язика, бо він найнижчого походження.
272. Якщо він гордовито учить брахманів їх обов'язку, то цар повинен наказати влити киплячого масла в його рот і вуха.
278. ...Тепер я висловлю рішення (у випадках) образи дією.
279. Яким членом людина низької варни пошкодить (людини трьох) вищих, саме цей член повинен бути відрізаний; такий наказ Ману.
280. У того, хто підніме руку або палицю, повинна бути відрізана рука; у того, хто в гніві брикне ногою, повинна бути відрізана нога.
282. Якщо по нахабству він плюне (на вищого), цар повинен наказати відрізати йому губи; якщо він зробить урину (на нього) – сечовий канал; якщо він зробить вітер (проти нього) – дупу.
286. Якщо удару завданий людям або тваринам з метою (заподіяти їм) страждання, (суддя) повинен накласти штраф, відповідний

---

¹Пана – грошова одиниця (“мідна карта є каршапана або пана”).

²“Другим народженням” називався обряд присвячення, який проходили тільки члени трьох вищих варн, від чого вони і називалися варнами двічінароджених.

силі (заподіяного) страждання.

287. Якщо яка-небудь частина тіла пошкоджена з пораненням або кровотечею, то (що заподіяв рану) повинен заплатити витрати за лікування або... весь штраф.
288. Той, хто заподіює шкоду майну іншого, з наміром або без наміру, повинен дати (власнику) задоволення і заплатити царю штраф, рівний (пошкодженню).
301. ...Тепер повідомлю правила для вирішення (у випадках) крадіжки.
302. Цар повинен дуже прагнути карати злодіїв; бо, якщо він карає злодіїв, його слава збільшується і його царство процвітає.
307. Цар, який не охороняє (народу, але) одержує природні, поземельні податі, мита з товарів, щоденні приношення (кольорів, плодів і овочів) і штрафи, йде (по смерті) негайно в пекло.
308. Такий цар... приймає на себе всю вину свого народу.
310. Цар повинен старанно приборкувати беззаконних трьома заходами: в'язницею, кандалами і різного роду тілесними покараннями.
323. За викрадення людей з доброї сім'ї і особливо жінок і коштовних каменів (злочинець) заслуговує тілесного (або вищого) покарання.
332. Злочин, який вчинений в присутності (власника) і супроводився насильством, є грабіж; якщо (воно вчинене) в його відсутність – крадіжка, (навіть якщо) вона після здійснення і заперечується.
345. Той, хто скоює насильство, повинен вважатися найбільшим злочинцем, більш небезпечним, ніж наклепник, злодій і кривдник, що завдає (іншому) удару палицею.
347. Ні унаслідок дружби, ні ради великих вигод, цар не повинен відпускати на волю винуватців насильних діянь, які наводять жах на всі істоти.
349. Вбиваючий при самозахисті, при охороні жертвних дарів, при захисті жінок і брахманів, згідно із законом не скоює злочину.
350. Всякий може без коливання убити нападаючого на нього (із злочинною метою) вбивцю...
351. Вбивство людини, що зважилася на вбивство публічно або таємно, нікого не робить винуватим у вбивстві; в цьому випадку сказ нападає на сказ.
352. Людей, які домагаються чужих жінок, цар повинен виганяти, караючи тим, що вселяє трепет.
353. Бо від прелюбодіянь серед людей відбувається змішання варн,

від чого виникає гріх, що знищує навіть корені і несучий загибель всьому.

357. Пропозиція (жінці) подарунків, загравання (з нею), дотик до її нарядів і одягу і сидіння з нею на ліжку – всі (ці дії) вважаються прелюбодіяннями.
359. Ні брахман, винувний в прелюбодіянні, заслуговує смертної страти; дружини всіх чотирьох варн завжди повинні бути під охороною.
364. Хто збезчестить дівчину проти її волі, той повинен бути негайно підданий тілесному покаранню; але людина, що збезчестила дівчину з її згоди, не підлягає тілесному покаранню, якщо він тієї ж самої (варни).
366. Людина низької варни, що зійшлася з дівчиною вищої (варни), повинна підлягати тілесному покаранню; а той, хто зійдеться з дівчиною рівної (варни), повинен сплатити шлюбну винагороду, якщо її батько побажає цього.
371. Якщо жінка, знахабніла унаслідок знатності своїх родичів і (своєї переваги), зраджує чоловіка, то цар повинен наказати зацькувати її собаками на багатолюдному місці.
372. Він повинен наказати спалити чоловіка-злочинця на розжареному до червоності залізному ліжку; потрібно підкидати під нього дрова, поки не згорить лиходій.
374. Шудра за зв'язок з жінкою двічінароджених варн, що охороняється або не охороняється (повинен бути покараний таким чином): якщо вона не була під охороною, він позбавляється (винного) члена і всього свого майна; якщо вона була під охороною, (позбавляється) всього (навіть життя).
399. Цар повинен конфіскувати все майно (оптового торговця), який по жадності вивозить товари, торгівля якими надана царю або (вивіз яких) заборонений¹.
400. Той, хто уникає митниці, той, хто купує або продає не вчасно, що робить помилкове свідчення про чисельність (своїх товарів), повинен бути оштрафований у вісім разів більше (суми мита), якої він прагнув уникнути.
401. (Цар) повинен призначити купівельну і продажну ціни всіх товарів, що продаються, (належно) розглянувши, звідки вони доставлені, куди слідують, час зберігання їх, (вірогідний) прибуток і (вірогідні) витрати.

---

¹Предметом монополії були, наприклад, слони; в Кашмірі – шафран, на сході – тонке полотно і шерсть, на заході – коні, на півдні – коштовні камені і корали.

ГЛАВА ІХ

1. Тепер я висловлю вічні закони для чоловіка і його дружини, які йдуть по шляху боргу, будь то разом, будь то в розлуці.
2. День і ніч жінки повинні знаходитися залежно від чоловіків (свого сімейства)...
3. Батько охороняє її в дитинстві, чоловік охороняє її в молодості, сини охороняють в старості; жінка ніколи не придатна для незалежності.
4. Гідний осуду батько, який не видає (своїї дочки заміж) в

належний час; гідний осуду чоловік, який не приходить (до своєї дружини в належний час), і гідний осуду син, який не охороняє своєї матері по смерті її чоловіка.

8. Чоловік, при з'єднанні з дружиною, ставши зародком, народжується в ній; заміжжя дружини (джайя) полягає в тому, що він знову народжується (джайяте) від неї.
10. Людина не може цілком охоронити жінок силою, але вони можуть бути оборонені вживанням (наступних) заходів:
11. (Чоловік) повинен доручити своїй (дружині) зберігання і витрачання майна, утримання (всього) в чистоті, (виконання) релігійних обов'язків, приготування їжі і піклування про домашнє майно.
12. Жінки, які знаходяться в будинку під охороною вірних людей, не бувають в безпеці; тільки ті, які охороняють самі себе по своєму власному бажанню, знаходяться в цілковитій безпеці.
13. Вживання алкогольних напоїв, суспільство поганих людей, залишення чоловіка, бродіння, сон не вчасно і мешкання в чужих будинках складають шість причин падіння жінки.
14. Жінки не дивляться на красу, їх не зупиняє вік; (при думці "досить того, що він чоловік"), вони віддаються і красивому, і потворному.
29. Ту, яка, приборкуючи свої думки, слова і дії, не порушує обов'язку щодо свого чоловіка, живе з ним і в цьому світі, і на небі (після смерті), добродійні люди називають вірною (дружиною, садхви).
30. Але за зраду своєму чоловікові дружина піддається осуду між людьми, і (в майбутньому своєму житті) вона відроджується в череві шакала і вражається хворобами в покарання за свій гріх.
31. Вислухайте (тепер) наступне священне правило, добродійне для всіх людей, яке сповіщене... щодо чоловічого потомства.
33. По священному переказу жінка вважається полем, чоловік вважається сім'ям; народження всіх обдарованих тілом істот (має місце) унаслідок союзу ґрунту з сім'ям.
45. Тільки та повноцінна людина, хто складається з трьох (сполучених осіб): його дружини, його самого і його потомства; так (говорить Веда), і (учені) брахмани виразили це (правило) так: "чоловік з дружиною складають одне ціле".
46. Ні унаслідок продажу, ні залишення її (чоловіком) дружина не звільняється від чоловіка: таку ми знаємо дхарму...
48. Як по відношенню до (чужих) корів, кобил, верблюдок, дівчат-рабинь, буйволів, кіз і овець виробник (або його господар) не

одержує приплоду, так і по відношенню до чужих дружин.

49. Ті, які не володіють полем, але, маючи насіння, кидають їх в чужу землю, не отримують прибутку в зерні, яке може вирости.
51. Таким же чином люди, що не мають подружніх прав на жінок і кидаючи своє сім'я в чужий ґрунт... не одержують плоду.
52. Якщо не було укладено договір щодо приплоду між власником поля і власником сім'я, то приплід належить власнику поля...
53. Але якщо особливим договором (поле) передано (іншому) для посіву, то власник сім'я і власник поля обидва вважаються в цьому світі учасниками (жнива).
59. За відсутністю потомства (від свого чоловіка) жінка, яка була уповноважена, може досягти, належно (способом, що наказав), бажаного потомства від (співжиття з) дівером або (яким-небудь іншим) сапівдею¹ (свого чоловіка).
60. Той, кому призначено (відновити сім'я) від вдови, повинен (наблизитися до неї) вночі, помазаний обчищенням маслом, і мовчки відтворити сина...
66. Цей звичай порицається проінформованими брахманами як властивий тваринам...
72. Навіть якщо (людина) узяла дівчину законним чином, вона може кинути (її, якщо вона) з вадою, хвора або збезчещена або віддана їй обманом.
74. Чоловік, що має справи (у чужих краях), може відлучитися, забезпечивши існування своєї дружини...
75. Якщо (чоловік) до від'їзду забезпечив (її) засоби існування, то вона повинна обмежувати себе в своєму повсякденному житті², але якщо він відправився, не забезпечивши (її), то вона може існувати негожими ручними роботами.
76. Якщо чоловік її відправився в чужі краї ради релігійних обов'язків, (вона) повинна чекати його вісім років, якщо для (придбання) знання або слави – шість років, для задоволення – три роки.
77. Протягом року чоловік повинен терпіти дружину, яка ненавидить його; але по (закінченні) року він може відібрати у неї майно і припинити співжиття з нею.

---

¹Сапівдя – близький родич.

²“Обмежувати себе” – не повинна показуватися на людях, вбиратися, ходити в чужі будинки, на свята і т.д.

³Цей вірш суперечить правилам, вираженим в попередніх. Поміщати підряд суперечливі думки – було в звичаї у індійських письменників, коментатори прагнули погоджувати їх.

78. Та, яка показує неповагу (до чоловіка), зрадженому (якій-небудь поганій) пристрасі, до п'яниці або хворого, повинна бути видалена на три місяці і позбавлена своїх прикрас і обстановки.
79. Але та, яка виражає огиду до свого (чоловіка), нерозумному або позбавленому варни, або скопцю, або страждаючому безсиллям, або ураженому такими хворобами, які вважаються покаранням за гріхи, не повинна бути ні видалена, ні позбавлена майна.
80. Та, яка зраджена пияцтву, поганій моральності, постійно суперечить чоловіку, уражена (невиліковною) хворобою, зловна або марнотратна, може бути завжди замінена (іншою дружиною).
81. Дружина, що не народжує дітей, може бути змінена на восьмому році, та, яка народжує дітей мертвими, – на десятому, та, яка народжує тільки дівчаток, – на одинадцятому, але сварлива – одразу³.
82. Але хвора дружина, яка ласкава (до свого чоловіка) і високоморальна, може бути змінена тільки з її згоди і ніколи не повинна бути неповажаною.
85. Якщо двічінароджені беруть дружин зі своєї і інших (низьких варн), то старшинство, шана і приміщення цих (дружин) повинне бути (влаштовано) згідно з порядком варн.
88. За відмінного, красивого нареченого рівної варни (батько) може видати свою дочку, згідно правилу, що наказало, хоча б вона не досягла (шлюбного віку).
90. Дівчина, навіть досягнувши повноліття, повинна чекати трьох років; але після цього терміну вона може вибрати собі нареченого рівної (варни).
91. Якщо вона сама, не будучи видана заміж, знаходить собі нареченого, ні вона не скоює гріху, ні той, за кого вона виходить.
92. Дівчина, що сама вибрала для себе нареченого, не повинна брати з собою прикрас, отриманих нею від батька, матері або братів; якщо вона відносить їх, це буде крадіжка.
93. Але якщо узяв (в дружини) повнолітню дівчину, не повинен платити шлюбної винагороди її батькові; бо останній втрачає свою владу над нею, перешкоджаючи (законному результату появи) її відправлень.
94. Тридцятирічний чоловік може одружуватися на дванадцятирічній дівчині, яка йому подобається; двадцятичотирилітній чоловік – на восьмилітній дівчині; якщо (виконання) його обов'язків може

³ “Якщо (виконання) його обов'язків могло б (інакше) уповільнитися” – тобто виконання обов'язків домогосподаря.

- (інакше) уповільнитися¹, (він повинен одружуватися) раніше.
95. Чоловік отримує свою дружину від Богів...; щоб догодити Богом, він повинен завжди утримувати її, (поки вона) вірна.
  102. Чоловік і жінка, сполучені браком, повинні прагнути не бути розлученими і не порушувати своєї взаємної вірності.
  103. Тим самим вам оголошений закон щодо чоловіка і його дружини...; вислухайте (тепер закон відносно) розділу спадку.
  104. По смерті батька і матері брати, зібравшись, можуть розділити між собою порівну батьківський (і материнський) спадок; вони не владні (над ним) при їх житті.
  105. (Або) старший один може узяти весь батьківський маєток, інші повинні жити під його опікою, як (вони жили) під опікою батька.
  106. Після народження первістка людина робиться батьком сина і звільняється від боргу по відношенню до предків...
  107. Тільки цей син, на якого він покладає свій обов'язок і через якого він досягає безсмертя, народжений для (виконання) Закону; всі інші вважаються потомством любові.
  108. Як батько (береже) своїх синів, так старший брат повинен берегти своїх молодших братів, і вони також, згідно з Законом, повинні відноситися до свого старшого брата, як сини (відносяться до свого батька).
  118. Але дівчатам (сестрам) брати окремо зі своїх частин повинні дати, кожний з своєї частки, одну четверту частину; ті, які відмовляються дати це, повинні бути виключені з варни.
  127. Той, хто не має сина, може зробити свою дочку уповноваженою дочкою (путрика, призначеної породити потомство для свого батька, кажучи їй чоловіку): "Хлопчик, народжений від неї, повинен виконувати мої поминальні обряди".
  136. В тому сині, якого дочка, неуповноважена або уповноважена, може народити чоловіку рівної варни, його дід по матері має внука; він повинен принести поминальний пиріг і успадкувати майно.
  148. Правила, (викладені вище), відносяться до розділу між синами жінок тієї ж (варни); тепер вислухайте закон, що відноситься до синів, народжених від декількох дружин різних (варн).
  152. ...Знаючи закон повинен розділити все майно на десять частин і розподілити його таким чином:
  153. Син брахман повинен узяти чотири частини, син кшатрійки – три, син вайшійки – дві, син шудрянки може узяти одну частину.
  185. Не брати, не батьки, а сини успадковують майно батька; але спадок бездітного повинен отримати батько, а також брати.
  189. Майно (померлого) брахмана ніколи не повинне поступати на

- користь царя, таке правило; але (майно людей) інших варн, за відсутності всіх спадкоємців, цар може узяти собі.
192. По смерті матері всі єдиноутробні брати і єдиноутробні сестри повинні порівну розділити майно матері.
  194. Що (було дане) до (шлюбного) вогню, що (було дане) при весільному ходінні, що було дане на знак любові і що було отримано від брата, матері або батька – це вважається шістьма видами власності жінки.
  195. Подарунки, отримані нею після браку і зроблені (їй) люблячим чоловіком, повинні перейти до її потомства, (навіть) якщо вона померла за життя свого чоловіка.
  213. Старший брат, який по жадності одурює молодших, не повинен (надалі користуватися правами) старшого і повинен бути покараний царем.
  220. ...Вислухайте тепер закони, що відносяться до гри.
  221. (Азартну) гру і биття об заставу цар повинен усунути зі своєї держави; обидві ці вади заподіюють государям руйнування їх царства.
  227. В стародавню епоху ця вада гри виявилася причиною сильної ворожнечі; тому розсудлива людина не повинна вдаватися до гри, навіть заради задоволення.
  228. На всякого, хто вдається до цієї (вади) таємно або відкрито, цар повинен накладати покарання на свій розсуд.
  229. Кшатрій, вайш'я і шудра, які не в змозі сплатити штраф, повинні повернути борг роботою; брахман повинен сплачувати його мало-помалу.
  230. На жінок, дітей, божевільних, старих, бідних і хворих цар повинен накладати покарання бамбуковими лозинами або мотузком і т.п.
  231. Тих (облич), призначених управляти (суспільними) справами, які, будучи розпалені полум'ям наживи, заподіюють шкоду справам прохачів, цар повинен позбавляти власності.
  232. Укладачів помилкових указів, тих, які розбещують його міністрів, тих, які вбивають жінок, дітей або брахманів, і тих, які служать його ворогам, цар повинен віддавати смерті.
  270. Справедливий цар не повинен примушувати надавати смерті злодія, (якщо він не спійманий) з вкраденим майном; але того, хто спійманий з вкраденим майном, він може негайно позбавити життя.
  276. Але цар повинен відрубати руки тим злодіям, які, проникнувши в будинок, скоюють крадіжку вночі, і примусити посадити їх на гострий кіл.

277. За першу крадіжку він повинен наказати відрізувати у злодія два пальці, за другу – руку і ногу, за третиною – піддати смерті.
278. Тих, які дають (злодіям) вогонь, їжу, зброю або притулок, і приховувачів крадених речей цар повинен покарати як злодіїв.
280. Тих, які уриваються в (царську) комору, арсенал або храм, і тих, які крадуть слонів, коней або колісниць, він повинен страчувати без зволікання.
284. Всі лікарі, які погано поводяться (з своїми пацієнтами, повинні заплатити) штраф...
287. Та людина, яка поступає нечесно з чесними (покупцями), або одурює в своїх цінах, повинна бути оштрафована низьким або середнім штрафом.
288. Цар повинен поміщати всі в'язниці поблизу великої дороги, де страждаючі і спотворені злочинці можуть бути видні.
291. Той, хто продає погане зерно (замість доброго), той, хто виймає насіння (вже засіяне), і той, хто знищує прикордонний (знак), повинен бути покараний знівеченням.
292. Але цар повинен примусити розрізати на частини бритвами золотих справ майстра, що поступає нечесно...
293. За крадіжку землеробських знарядь, зброї і ліків цар повинен накладати покарання, беручи до уваги час (злочину) і корисність (предмету).
303. Цар повинен наслідувати енергійні дії Індри, Сонця, Вітру, Ями, Варуни, Місяця, Вогню і Землі¹.
304. Як Індра посилає рясний дощ протягом чотирьох місяців дощового сезону, так і цар, що приймає на себе обов'язки Індри, повинен виділяти благодіяння на свою державу.
305. Як Сонце, протягом восьми місяців, (невідчутно) поглинає воду своїм промінням, так і цар повинен поступово витягувати податі зі своєї держави; бо це обов'язок, яким він уподібнюється Сонцю.
306. Як Вітер рухається (скрізь), проникаючи (у вигляді повітря) у все створені істоти, так і цар повинен проникати (всюди) за допомогою своїх агентів; це – обов'язок, яким він уподібнюється Вітру.
307. Як Яма в призначений час підпорядковує своїй владі і друзів і ворогів, так і всі піддані повинні бути контрольовані царем; це – обов'язок, яким він уподібнюється Ямі.
308. Як (грішник) виявляється зв'язаним ланцюгами через Варуну,

---

¹ Індра, Варуна – божества, Яма – суддя мертвих.

так і він повинен карати лиходіїв; це – обов'язок, яким він уподібнюється Варуні.

309. Цар приймає на себе обов'язок Місяця, (поява) якого його піддані (вітають з тією великою радістю), яку люди випробовують, побачивши повний місяць.
310. (Якщо) він палає гнівом проти злочинців і обдарований блискучою енергією і знищує поганих підданих, тоді його сила вважається (схожою) на силу Вогню.
311. Як Земля служить опорою рівномірно для всіх створених істот, так (цар), що служить опорою для всіх своїх підданих, (приймає на себе) обов'язки Землі.
322. Кшатрії не благоденствують без брахманів, брахмани не благоденствують без кшатріїв; брахмани і кшатрії, які з'єднались, благоденствують і в цьому (світі) і в майбутньому.
326. Після того, як вайш'я отримав присвячення і одружився, він повинен бути незмінно уважним до тих занять, на які він може існувати, і до турбот про худобу.
327. Бо, коли Владика тварюк (Праджапаті) створив худобу, він доручив його вайш'ю; брахману і царю він ввірив всі (інші) істоти.
328. (Тому) вайш'я ніколи не повинен (допускати такої) думки: "Я не хочу ходити за худобою"...
329. (Вайш'я) повинен знати відносну вартість коштовних каменів, перлів, коралів, металів, (плаття) зроблених з тканин, пахоців і пряностей.
330. Він повинен знати (способи) сіяння насіння, добрі і погані властивості ґрунту, і він повинен досконало знати всі заходи і терези.
331. А також достоїнства і недоліки товарів, вигоди і невигоди (різних) країн, (вірогідний) прибуток і збитки на товарах і способи правильного розведення худоби.
332. Він повинен знати належну платню слугам, різні мови, способи зберігання товарів і правила купівлі і продажу.
333. Він повинен вживати найбільші зусилля для приросту свого майна законним способом і повинен давати їжу всім створінням і істотам.
335. (Шудра) чистий, покірний вищим варнам, покірливий в словах, далекий від гордості і завжди шукаючий допомоги у брахманів, досягає (в своєму майбутньому житті) вищої варни.

1. Три двічінароджені варни, виконуючи свої (що наказали) обов'язки, повинні вивчати (Веду); але з них (тільки) брахман повинен тлумачити її, а не інші двоє; таке встановлене правило.
2. Брахман повинен знати засоби існування, (що наказали) для всіх, наставляти інших і сам жити відповідно до Закону.
4. Брахмани, кшатрії і вайш'ї (складають) три варни двічінароджених, четверта ж, шудри, має тільки одне народження; п'ятою (варни) немає.
57. Людину нечистого походження, яка не належить до якої-небудь варни... яка не арієць, хоча має вид арійця, можна розпізнати по її справах.
58. Поведінка, негідна арійця, грубість, жорстокість і постійна зневага до обов'язків викривають в цьому світі людину нечистого походження.
63. Неспричинення нікому шкоди, правдивість, непривласнення чужого, чистоту і самоприборкання Ману оголосив еством Закону (основною дхармою) для чотирьох варн.
115. Існують сім законних способів придбання власності: спадкоємство, отримання (в дар), покупка, завоювання, лихварство, виконання роботи і отримання милостині від добродійних людей.
116. Знання, механічні мистецтва, робота за платню, служіння, скотарство, торгівля, землеробство, достаток малим, милостиня і лихварство складають десять способів існування (дозволених всім людям в тяжкому положенні).
117. Брахману і кшатрію не можна, звичайно, позичати гроші під відсотки; але у важкі часи він при бажанні може дати позику під невеликий відсоток навіть грішній людині для благочестивої мети.

ГЛАВА XII

8. (Людина) досягає (результату) доброго або поганого засобом розумової (дії) при своєму розумі, словесної (дії) в своєму слові, тілесної (дії) свого тіла.
9. За (багато хто) злочинні діяння, зроблені тілом, людина стає (в майбутньому народженні) чим-небудь неживим; за (гріхи), зроблені словом, – птахом або звіром; і (за гріхи), зроблені розумом, (він відродиться в) низькій варні.
10. Та людина, яка досягла контролю над своїми словами, контролю над своїми думками і контролю над своїм тілом, називається тридандин, "той, що носить три жезли".
11. Та людина, яка дотримує цей потрібний контроль (над собою) по

Закони XII таблиць

Закони XII таблиць – пам'ятник римського цивільного права. Прийняті в 451-450 рр. до н.е. Оригінал не зберігся. Текст, що публікується, – це спроба реконструкції, зроблена в XIX ст. Матеріалом для реконструкції стали фрагменти – Закони XII таблиць, наведені в творах давніх римських і грецьких авторів буквально або у довільному переказі. Імена авторів цих творів іноді вказані в дужках. Крім того, в дужки укладені слова, що допомагають розумінню лаконічного тексту джерел.

Таблиця I

1. Якщо викликають (кого-небудь) на судообговорення, нехай (викликаний) іде. Якщо (він) не йде, нехай (той, хто викликав) підтвердить (свій виклик) при свідках, а потім веде його насильно.
2. Якщо (викликаний) вигадує відмовки (для нез'явлення) або намагається сховатися, нехай (той, хто його викликав) накладе на нього руку.
3. Якщо перешкодою (для явки викликаного на судообговорення) буде його хвороба або старість, нехай (той, хто зробив виклик) дасть йому в'ючну тварину. Вози, якщо не захоче, надавати не зобов'язаний.
4. Нехай поручителем (на судовоговірні) за того, хто живе своїм господарством, буде (тільки) той, хто має своє господарство. За безхазяйного громадянина поручителем буде той, хто побажає.
5. На чому домовляться, про те нехай (позивач) і просить (на судообговоренні) .
6. Якщо сторони не приходять до годи, нехай (вони) до полудня зійдуться для тяжби на форумі або на коміціумі. Нехай обидві присутні сторони по черзі захищають (свої права).
7. Пополудні (магістрат) затвердить вимогу тієї сторони, яка присутня (при судообговоренні).
8. Якщо (на судообговоренні) присутні обидві сторони, нехай присмерк сонця буде крайнім терміном (судообговорення) .

Таблиця II

1. (Гай. Інституції, IV, 14). За позовами в 1000 і більше асів стягається (в касу понтифіків) судова застава (в сумі 500 асів), за позовами на меншу суму – 50 асів, так було встановлено Законом XII таблиць. Якщо суперечка йшла про свободу якої-небудь

людини, то хоч би її ціна була найвищою, однак тим же законом наказувалося, щоб тяжба йшла про заставу (за людину, свобода якої оскаржувалася) всього лише (в розмірі 50 асів).

2. Якщо одна з таких причин, як... тяжка хвороба або (збіг дня судового розгляду) з днем, встановленим для обвинувачення (будь-кого) в зраді, (буде перешкоджати) судді, третейському посереднику або стороні, що судиться (з'явиться на судовий розгляд), то (таке) повинне бути перенесено на інший день.
3. Нехай (позовник), якому бракує показань свідків, іде до воріт будинку (свідка, що не з'явився на судовий розгляд) і протягом трьох днів привселюдно викликає (його).

Таблиця III

1. Нехай будуть (дані боржнику) 30 пільгових днів після визнання (ним) боргу або після постанови (проти нього) присудження.
2. (Після закінчення вказаного терміну) нехай (позивач) накладе руку (на боржника). Нехай веде його на судообговорення (для виконання рішення).
3. Якщо (боржник) не виконав (добровільно) присудження і ніхто не звільнив його від відповідальності при судообговоренні, нехай (позивач) веде його до себе і накладе на нього колодки або окуви вагою не менше, а якщо побажає, то і більше за 15 фунтів.
4. (Під час перебування в ув'язненні боржник), якщо хоче, нехай годується за свій власний рахунок. Якщо ж він не знаходиться на своєму утриманні, то нехай (той, хто тримає його в ув'язненні), видає йому по фунту борошна в день, а при бажанні може видавати і більше.
5. (Авл Геллій. Атичні ночі, XX, 1, 46). Тим часом (тобто поки боржник знаходиться в ув'язненні), він має право помиритися (з позивачем), але якщо (сторони) не помирилися, то (такі боржники залишаються в ув'язненні 60 днів. Протягом цього терміну їх три рази підряд у базарні дні приводять до претора на коміціум, і (при цьому) оголошується присуджена з них сума грошей. У третій базарний день вони підлягають смертній страті або поступають у продаж за кордон, за Тібр.
6. У третій базарний день нехай розрубують боржника на три частини. Якщо щось виконувач відсікав більше або менше, то нехай це не буде поставлено йому в провину.
7. Нехай зберігає свою силу навіки позов проти зрадника.

Таблиця VI

1. (Цицерон. Про закони. III, 8, 19). З такою ж легкістю було позбавлене життя, як по XII таблицях, немовля, що відрізнялося винятковою потворністю.
2. Якщо батько тричі продасть сина, то нехай син буде вільний (від влади) батька.
3. (Цицерон. Філіппіки. II, 28, 69). Користуючись постановою XII таблиць, наказується чоловік, що наказав своїй дружині взяти речі, що належать їй, і віднявши у неї ключ, вигнав її.
4. (А. Геллій. Атичні ночі. III, 16,12). Мені відомо, що коли жінка... народила на одинадцятому місяці після смерті чоловіка, то з цього виникла справа, неначе вона зачала після того, як помер її чоловік, бо децемвіри написали, що людина народжується на десятому, а не на одинадцятому місяці.

Таблиця V

1. (Гай. Інституції. I, 144-145). Предки наші затверджували, що навіть повнолітні жінки внаслідок властивій їм легковажності повинні перебувати під опікою... Виключення допускалося тільки для дів-весталок, які давні римляни в повагу до їх жрецького сану звільняли від опіки. Так було поставлено Законом XII таблиць.
2. (Гай. Інституції. II, 47). Законами XII таблиць було визначено, що *res mansipī*, що належать жінці, яка знаходилася під опікою агнатів, не підлягають давності, за винятком лише того випадку, коли сама жінка передала ці речі із згоди зберігача.
3. Як хто розпорядиться на випадок своєї смерті відносно свого домашнього майна або відносно опіки над підвладними йому особами, так нехай те і буде непорушним.
4. Якщо хто-небудь, у кого немає підвладних йому осіб, помре, не залишивши розпоряджень про спадкоємця, то нехай його господарство візьме собі його найближчий агнат.
5. Якщо в померлого немає агнатів, нехай господарство, що залишилося після нього, візьмуть його родичі.
6. Згідно з Законом XII таблиць зберігачами над особами, яким не було призначено зберігача по заповіту, є їх агнати.
- 7а. Якщо людина впала в безумство, то нехай владу над нею самою і над її майном візьмуть її агнати або її родичі.
- 7б. (Ульпіан I, 1, рг. D., XXVII, 10). Згідно з Законом XII таблиць марнотратнику заборонялося управління майном, що належить йому.
- 8а. (Ульпіан. Lib. Sing. Reg. XL, 1). Закони XII таблиць передавав

патрону спадщину після римського громадянина з вільновідпущеників у тому випадку, якщо патрон, не маючи підвладних йому осіб, умирає, не залишивши заповіту.

- 9а. (Гордіан. I, 6, с. III, 36). Згідно з Законом XII таблиць майно, що перебуває в боргових вимогах вмерлого до інших осіб, безпосередньо, тобто без виконання якої-небудь юридичної формальності, розподіляється між спадкоємцями відповідно до їх спадкових часток.
- 9б. (Діоклетіан. I, 26, с. II, 3). Згідно з Законом XII таблиць борги вмерлого безпосередньо розподіляються між його спадкоємцями пропорційно отриманим ними часткам спадщини.

Таблиця VI

1. Якщо хто укладає операцію самозакладу або відчуження речі в присутності 5 свідків і вагаря, то нехай слова, вимовлені при цьому, вважаються непорушними.
2. (Цицерон. Про обов'язки. III, 16). За XII таблицями вважалося достатнім представити доказ того, що було вимовлено при проведенні операції, і той, хто відмовлявся від своїх слів, підлягав штрафу вдвічі.
3. Давність володіння відносно земельної ділянки встановлювалося в два роки, відносно всіх інших речей – в один рік.
4. Законом XII таблиць було визначено, що жінка, що не бажала встановлення над собою влади чоловіка фактом давнього з нею співжителства, повинна була щорічно відлучатися зі свого будинку на три ночі і таким чином переривати річне давнє володіння нею.
5. (А. Гелій. Атичні ночі. XX, 17, 7, 8). Власноручно відстояти свою річ при судообговоренні... це означає накласти руку на ту річ, про яку йде суперечка при судообговоренні, тобто, іншими словами, змагатися з противником, захопитися рукою за спірну річ і в урочистих виразах відстоювати право на неї. Накладення руки на річ здійснювалося в певному місці в присутності претора на основі XII таблиць, де було написано: "Якщо хто-небудь власноручно відстоює свою річ при судообговоренні".
- 5б. (Павло. Фрагменти, 50). Закон XII таблиць затвердив відчуження речі шляхом операції, що здійснювалася в присутності 5 свідків і вагаря, а також шляхом відмови від права власності на цю річ при судообговоренні перед претором.
7. Нехай власник не торкає і не віднімає тих колод або жердин, що належать йому, але використаний іншою людиною на споруду будівлі або для посадки виноградника.

8. (Ульпіан. У 3 титулі 47 кн. Дигест). Закон XII таблиць не дозволяв ні віднімати, ні вимагати як свою власність украдені колоди і жердини, вжиті на споруду або для посадки виноградника, але надавав при цьому позов у подвійному розмірі вартості цих матеріалів проти того, хто був звинувачений у використанні їх.

Таблиця VII

1. Обхід (тобто незабудоване місце) навколо будівлі повинен бути шириною два з половиною фути.
2. Треба помітити, що при позові на розмежування кордонів необхідно дотримуватися вказівки Закону XII таблиць, встановленої за прикладом наступного законодавчого розпорядження, яке, як кажуть, було проведено в Афінах Солоном: якщо вздовж сусідньої ділянки викопувався рів, то не можна було переступати кордони, якщо (ставилася) огорожа, то треба відступати від сусідньої ділянки на один фут, якщо будинок для житла, то відступати на два фути, якщо копають яму або могилу, відступати настільки, наскільки глибоко викопана яма, якщо колодязь – відступити на 6 футів, якщо саджають оливу або смоківницю, відступити від сусідньої ділянки на дев'ять фунтів, а інші дерева – на 5 футів.
3. (Пліній. Природна історія. 19, 4, 50). У XII таблицях не малося на увазі абсолютно “хутір”, а для позначення його користувалися часто словом “Гой” – обгороджене місце, що має значення батьківського майна.
4. (Цицерон. Про закони. I, 21, 55). Згідно з постановою XII таблиць заборонялося придбання по давності межі шириною в 5 футів.
5. (Цицерон. Про закони. I, 21, 55). Згідно з постановою XII таблиць, коли виникає суперечка про кордони, то ми проводимо розмежування з участю трьох посередників.
6. (Гай. У 3 титулі 8 кн. Дигест). Згідно з Законом XII таблиць ширина дороги у прямому напрямі визначалася в 8 футів, а на поворотах – в 16 футів.
7. Нехай (власники придорожніх ділянок) обгороджують дорогу, якщо вони не обгороджують її каменем, нехай їдуть на в'ючній тварині, де побажають.
- 8б. (Павло. У 8 титулі 43 кн. Дигест). Якщо струмок, що протікав по суспільній землі, або водопровід заподіяв збиток приватному володінню, то власнику останнього давався позов на основі Закону XII таблиць про відшкодування збитків.
- 9а. Закон XII таблиць наказував вжити заходів до того, щоб дерева

на висоті 15 футів колом обрізалися для того, щоб їх тінь не заподіювала шкоди сусідній ділянці.

- 9б. Якщо дерево з сусідньої ділянки схилилося вітром на твою ділянку, ти, на основі Закону XII таблиць, можеш пред'явити позов про прибирання його.
10. (Пліній. Природна історія. (XVI, 5 ,15). Законом XII таблиць дозволялося збирати жолуді, що падають із сусідньої ділянки.
11. (Юстиніан. 1.41, П. 1). Продані передані речі стають власністю покупця лише в тому випадку, якщо він сплатить продавцеві куповану ціну або забезпечить йому яким-небудь чином задоволення його вимоги, наприклад, надасть поручителя або дасть що-небудь у вигляді застави. Так було поставлено Законом XII таблиць.
12. Якщо спадкоємець робив наступне розпорядження: відпускаю раба на волю при умові, що він сплатить моєму спадкоємцеві 10000 сестерціїв, – то хоч би цей раб був відчужений від спадкоємця, він все-таки повинен отримати свободу при сплаті покупцеві вказаної суми. Так було поставлено в Законі XII таблиць.

Таблиця VIII

1. (Цицерон. Про республіку. IV, 10, 12). XII таблиць встановили смертну страту за невелике число злочинних діянь, і в тому числі вважали за необхідне застосування її в тому випадку, коли хто-небудь склав або буде виспівувати пісню, яка містить в собі наклеп або паплюження іншого.
2. Якщо заподіє покалічення і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде заподіяне те ж саме.
3. Якщо рукою або палицею переламає кістку вільній людині, нехай заплатить штраф в 300 асів, якщо рабу – 150 асів.
4. Якщо заподіє образу, нехай штраф буде 25.
5. ...Зламає, нехай відшкодує.
6. Якщо хто поскаржиться, що домашня тварина заподіяла збиток, то Закон XII таблиць наказував або видати потерпілому тварину, що заподіяла шкоду, або відшкодувати вартість нанесеного збитку.
7. Якщо жолуді з твого дерева впадуть на мою ділянку, а я, вигнавши худобу, згодую їх їй, то згідно з Законом XII таблиць ти не можеш пред'явити позову, бо не на твоїй ділянці паслася худоба, ні про шкоду, заподіяну твариною, ні про збитки, нанесені неправомірним діянням.
- 8а. Хто лиху пісню співає...

- 8б. Нехай не переманює на свою ділянку чужого врожаю.
9. За XII таблицями смертним гріхом для дорослого буде отруїти або зжати в нічний час урожай з обробленого плугом поля. XII таблиць наказували таку приречену богині Цербері людину стратити. Неповнолітнього, винного в подібному злочині, по розсуду претора або піддавали батоженню, або присуджували до відшкодування заподіяної шкоди в подвійному розмірі.
10. (Гай. Інституції. 9 титул 47 кн. Дигест). Закони XII таблиць наказували взяти в окови після батоження стратити того, хто підпалював будову або складені біля будинку скирти хліба, якщо винний здійснив це навмисно. Якщо пожежа сталася... по необережності, то закон наказував, щоб винний відшкодував збиток, а при його неспроможності був покараний.
11. У XII таблицях було наказано, щоб за злісну вирубку чужих дерев винний сплачував по 25 асів за кожне дерево.
12. Якщо той, хто здійснив у нічний час крадіжку, убитий на місці, то нехай вбивство його буде вважатися правомірним.
13. При світлі дня... якщо чинить опір із зброєю в руках, склич народ.
14. Децемвіри наказували вільних людей, спійманих на крадіжці, рабів же карали тілесно і віддавали голову тому, у кого вчинено крадіжку, рабів же карали батогом і скидали зі скелі; але відносно неповнолітніх було поставлено: або карати їх по розсуду претора тілесно, або сягувати з них відшкодування збитків.
- 15а. Згідно з Законом XII таблиць був встановлений штраф у розмірі потрібної вартості речей в тому випадку, коли річ відшукувалася у будь-кого при формальному обшуку або коли вона була принесена до приховувача і знайдена у нього.
- 15б. Закон XII таблиць наказує, щоб при здійсненні обшуку той, що обшукає, не мав ніякого одягу, крім полотняної пов'язки, і тримав у руках чашу.
16. Якщо пред'являється позов про крадіжку, при якій злодій не був спійманий на місці злочину, нехай суд вирішує суперечку присудженням подвійної вартості речей.
17. Законом XII таблиць забороняється придбання краденої речі.
- 18а. (Тацит. Аннали. VI, 16). Уперше XII таблицями було постановлено, щоб ніхто не брав більше за один відсоток в місяць, тоді як до цього бралася з примхи багатих.
- 18б. (Катон. Про землеробство. Передмова 1). Предки наші мали звичай і поклали в законах присуджувати злодія до сплати подвійної вартості украденої речі, лихваря до стягнення в чотирикратному розмірі отриманих відсотків.

19. (Павло). Згідно з Законом XII таблиць за річ, здану на зберігання, дається позов у подвійному розмірі вартості цієї речі.
- 20б. (Трифоніан. У 7 титулі 26 кн. Дігест). У разі розкладання зберігачами майна їх підопічного потрібно встановити: чи не допустимо відносно кожного з них зберігачів нарізно той позов у подвійному розмірі, який був встановлений у XII таблицях проти зберігачів.
21. Нехай буде відданий богам підземним (тобто прокляття) той патрон, який заподіює шкоду своєму клієнту.
22. Якщо будь-хто брав участь при здійсненні операції як свідок або вагар, а потім відмовляється це засвідчити, то нехай він буде визнаний ганебним і втратить право бути свідком.
23. По XII таблицях, відкритий у лжесвідченні скидався з Тарпейської скелі.
- 24б. (Пліній. Природна історія. XVIII. 3. 12, 8-9). По XII таблицях, за таємне винищення урожаю призначалася страта... більш тяжка, ніж за вбивство людини.
26. ...У XII таблицях наказувалося, щоб ніхто не влаштовував у місті нічних зборищ.
27. Закони XII таблиць надавав членам колегій (співтовариств) право укладати між собою будь-які угоди, лише б цим не порушували якої-небудь постанови, що стосується громадського порядку. Закон цей, мабуть, був запозичений із законодавства Солона.

Таблиця IX

- 1-2. (Цицерон. Про закони. III, 4, 11, 19, 44). Привілеїв, тобто виступів на свою користь від закону, нехай не питають. Вироки про смертну кару римського громадянина нехай не виносять інакше, як в центуріатських комісіях... Славетні Закони XII таблиць містили дві постанови, з яких одна знищувала всякі відступи від закону на користь окремих осіб, а інша забороняла винести вирок про страту римського громадянина інакше, як в центуріатських комісіях.
3. (А. Гелій. Атичні ночі. XX, 17). Невже ти будеш вважати суворим постанови закону, що карає смертною стратою того суддю або посередника, які були призначені при судообговоренні для розгляду справи і були викриті в тому, що прийняли грошову винагороду по цій справі?
4. (Помпоній. У 2 титулі 1 кн. Дігест). Квестори, що були присутніми при виконанні смертних вироків, іменувалися карними квесторами, про них згадувалося навіть у Законах XII таблиць.

5. (Марціан. У 4 титулі 48 кн. Дигест). Закон XII таблиць наказує страчувати того, хто підбурює ворога римського народу до нападу на Римську державу, або того, хто видає ворогу римського громадянина.
6. (Сальвіан. Про правління боже. VIII, 5). Постанови XII таблиць забороняли позбавляти життя без суду яку б то не було людину.

Таблиця X

1. Нехай мерця не ховають і не спляють в місті.
2. Дерева для похоронного вогнища нехай сокирою не обтісують.
3. Обмеживши витрати на поховання трьома саванами, однією пурпуровою тунікою і десятьма флейтистами, Закон XII таблиць заборонив також і голосіння по покійних.
4. Нехай на похоронах жінки щік не дряпають і по вмерлих не голосять.
- 6а. Нехай кісток мерця не збирають, щоб згодом здійснити поховання, за винятком лише того випадку, коли смерть спіткала на полі битви або на чужині.
- 6б. В XII таблицях постановлено не ставити перед вмерлими напоїв з мірою.
7. Якщо хто-небудь був нагороджений вінком або сам особисто, або за своїх коней чи рабів, що виступали на грі, або якщо вінок був даний йому за його доблесть, то при його смерті не заборонялося покласти вінок на вмерлого як у нього вдома, так і на форумі, рівним чином його рідним дозволялося бути присутніми на похоронах у вінках.
8. А також золота з небіжчиком нехай не кладуть. Але якщо у вмерлого зуби були скріплені золотом, то не забороняється поховати або спалити його з цим золотом.
9. Закон забороняє без згоди власника влаштовувати похоронне багаття або могилу на відстані ближче ніж 60 футів від будівлі, що належить йому.
10. Закон забороняє придбання за давністю місця поховання, як і місця спалення трупа.

Таблиця XI

1. (Цицерон. Про республіку. II, 36). Децемвіри другого заклику додали дві таблиці упереджених законів, між іншим, санкціонували самим нелюдським законом заборону браків між плебеями і патриціями.

Таблиця XII

1. Законом було введено захоплення речі з метою забезпечення боргу,

і згідно з Законом XII таблиць це було допущено проти того, хто придбав тварину для принесення жертви, не сплатив за неї купованої ціни, а також і проти того, хто не надав винагороди за здавання йому в наймання в'ючної тварини, з тією умовою, щоб плата за користування була вжита ним на жертвний бенкет.

- 2б. Злочини, скоєні підвладними особами або рабами, породжували позови про збитки, за якими господарю або власнику раба надавалося або відшкодувати вартість заподіяної шкоди, або видати голову винного... Ці позови встановлені або законами, або едиктом претора. До позовів, встановлених законами, належить, наприклад, позов про крадіжку, створений Законом XII таблиць.
3. Якщо приносить на судообговорення дрібну річ або заперечує самий факт судообговорення, нехай претор призначить трьох посередників і за їх рішенням відшкодує збиток у розмірі подвійного прибутку від спірної речі.
4. Законом XII таблиць було заборонено жертвувати храмам ту річ, яка є предметом судового розгляду; в іншому випадку ми підлягаємо штрафів в розмірі подвійної вартості речі, але ніде не з'ясовано, чи повинен цей штраф сплачуватися державі або тій особі, яка заявила домагання на дану річ.

Ідеї	Платон	Аристотель
Походження держави	У державу об'єднуються люди для більш повного задоволення власних потреб.	Держава починається з сім'ї, у державі повинні реалізовуватися потреби.
Суспільство	Поділяє суспільство на 3 класи: мислителі, охоронці, ремісники (кожен з яких має свою функцію, роль у суспільстві визначається не статтю, а моральними чеснотами та урядом).	Поділяє суспільство на 3 класи, середній клас – основа політичного ладу в суспільстві. Не допускає антагонізму між багатими і бідними.
Форма держави	Аристократія – найкраща, тиранія – найкраща, негативне ставлення до демократії як до „принципу жеребкування”, з декількох партій – тиранія.	Три доцільні (монархія, аристократія, політія), три недоцільні (демократія, олігархія, тиранія). Ідеал – республіка-політія.

Ідеї	Платон	Аристотель
Закони	Потрібні тим народам, які не можуть керуватися мораллю.	Право є природне та умовне, закони є писані та неписані (традиції, звичаї). Аристократія не потребує законів.
Власність	Необхідність знищити права на власність та усупільнити її. Приватна власність можлива лише для ремісників, які займаються матеріальним забезпеченням суспільства.	Вважав зайвим усупільнення майна, оскільки людина охочіше працює на власній землі, а усупільнення стоїть на перешкоді розвитку господарських інститутів.
Свобода	Полягає у дотриманні законів, загального блага і виконання своєї ролі у суспільстві.	Усі вільні громадяни мають брати участь у державних справах.

**Порівняльна таблиця державницько-політичних поглядів
Івана IV Грозного і А.М. Курбського**

Питання	Іван IV	А.М. Курбський
Форма правління	За централізацію монархії. Прагнув зробити владу монарха нічим не обмеженою, звільнитися від впливу бояр.	За централізацію держави. Царська влада – від Бога. Ввести систему освічених радників. Поряд з ними цар повинен шукати поради „не только у советников, но и у всенародных человек”.
Релігія	Спирається на віру, доводить її до крайнього фанатизму. Митрополитів, що виступають проти його волі, заточує у монастирях.	Дорікає католикам за їх нечестиві нововведення і умисно не хоче відділяти від них протестантів. Він ясно бачить небезпеку, що загрожує православним польської корони з боку єзуїтів, саме для боротьби з ними він хотів би наукою підготувати своїх єдиновірців.
Органи влади	Запроваджує Земські собори – станово-представницький орган, вони замінюють народне віче. На місцях обираються земські старости. Розширив судові права місцевих прикажчиків і старост і обмежив судові права намісників (Судебник 1550 р.).	Говорить про необхідність представницьких органів влади і панування закону.

Питання	Іван IV	А.М. Курбський
Зовнішня політика	Вів агресивну зовнішню політику. Завоювання земель на схід і південний схід: приєднання Астраханського і Казанського ханства, поступове освоєння Сибіру. Притязання на балтійські території	Брав активну участь у війнах на стороні Росії, Польщі та інших країн. Виступав проти загарбницької політики Івана IV. Переїхав жити до Литви.
Опричнина	З 1564 по 1572 рр. тривало очищення від бояр-зрадників. Створені загони опричників тисячами знищували не тільки бояр, а й простих людей. У 1571 р. на Москву здійснив напад кримський хан і спалив її. Але страти	Виступав проти такої політики. Сам під час опричнини знаходився в Литві. Критикуючи буйства Івана IV, зазначав, що спустошення Москви кримським ханом – кара Бога за такі дії.

Висновки: Погляди Івана Грозного і А.М. Курбського сходились у питаннях форми правління, але розходились у методах здійснення правління. Курбський А.М. був більш ліберальним у своєму розумінні здійснення державної політики, а Іван Грозний широко використовував авторитарні методи, в тому числі і фізичного знищення „неугодних” йому людей.